

२६ साहित्य

५५६०

२६ साहित्य

६५६०
२१/११

२६ साहित्य

KAVYA DOSHA VIVECHANA.

(AN EXPOSITION OF FAULTS IN THE
MARATHI POEMS TAUGHT IN
GOVERNMENT SCHOOLS.)

BY

SIMEON BENJAMIN.

काव्यदोषविवेचन

किंवा

सरकारी मराठी शाळांतील क्रमिक सहा पुस्तके व
नलोपाख्यान यांताल कांहीं कवितांवर टीका.

हे

पुस्तक

सिमियन बेंजामिन

यांनीं केले.

मुंबई,

गणपत रुग्णाजी यांच्या छापखान्याचे मालक
आत्माराम कान्होबा यांनीं छापिले.

इ० स० १८८३.

किंमत ७ आणे.

२५६०
I ९

नीतिमंत, अनेक गुणसंपन्न,
परम प्रिय पिता बेंजामिन
स्याम्यूल,

जे इ० स० १८६० त आक्टोबरच्या १० व्या तारिखेस
बृहस्पतवारीं आपल्या वयाच्या सुमारे ४० व्या वर्षीं

अलिबागेत मरण पावले,

त्यांच्या स्मरणार्थ,

परम प्रीति, कृतज्ञता, सन्मान व पुत्रभक्तिपूर्वक

हा लहानसा ग्रंथ,

त्यांचा पुत्र,

सिमियन बेंजामिन

ग्रंथकार

यानें,

अर्पण केला असे.

प्रस्तावना.

सरकारी शाळांत चालणाऱ्या पुस्तकांतील अयोग्य व अज्ञानमूलक अशा अर्थाच्या कवितांच्या दोषांबद्दल माझे विचार प्रसिद्ध करण्याचें बऱ्याच वर्षांपासून माझ्या मनांत होतें; पण कामाच्या वगैरे अनेक अडचणींमुळे तें काम मागें पडलें. तरी पण माझ्या मनांत त्याविषयी वारंवार वागत असे. आणि एजुकेशन कमिशन बसल्यापासून तर हे माझे विचार कधीं प्रसिद्ध करीनसें झालें होतें. इतक्यांत माझे परम जिवलग मित्र नीतीचे कैवारी मि० मोझेस येलायझा यांनीं मला एकदां ह्या पुस्तकांत विवेचन केलेल्या कांहीं कवितां बद्दल आपले अभिप्राय मोठ्या कळवळ्यानें दर्शविले. त्यावरून लागलेंच मी गेल्या फेब्रुआरीच्या १८ व्या तारखेस ह्या विषयावर आर्यसमाजांत तोंडीं व्याख्यान दिलें. तें ऐकून आनरेबल राव बहादुर गोपाळराव हरी देशमुख, रा० रा० आत्माराम बापु दळवी वगैरे विद्वान व सुधारणुकेच्छु अशा सद् गृहस्थांनीं, तें आपणाला फार पसंत पडलें आणि तें लिहून काढून छापून प्रसिद्ध करावें व त्याच्या प्रती एजुकेशन कमिशनकडे व विद्याखात्याच्या डायरेक्टर साहेबांकडे पाठवाव्या, ह्मणजे त्याबद्दल जरूर विचार होईल, कारण तुह्नीं सर्व खरूज उघडी केली आहे वगैरे प्रकारें आपले उद्गार काढिले. ह्यावरून मला मोठें उत्तेजन आलें आणि नंतर मी तें व्याख्यान १५ दिवसांत लिहून काढलें आणि आतां तें छा-

पून जना पुढें सादर केलें आहे. हें व्याख्यान छापत असतां आन० रा० बा० गोपाळराव हरी देशमुख यांचा माझा खासगी पत्रव्यवहार होत असतां एका पत्रांत त्यांनीं माझ्या व्याख्यानाला उद्देशून “ मराठी पुस्तकांतील कविता वगैरे फार अयोग्य प्रकारच्या आहेत, त्यांजवर टीका यथास्थित झाली पाहिजे. . . . . तुमची टीका फार योग्य होईल ” वगैरे प्रकारें लिहिल आहे. असा; मला स्वतः आपल्या विद्यार्थ्यां-ला ह्या कविता शिकविणे भाग पडलं होतें तेव्हां त्यांजबद्दल मी कसा लज्जायमान होत असें व कांहीं कविता तर मुद्दल त्या माझ्या विद्यार्थ्यांला शिकविण्याचें टाळीत असें ह्याचें मला स्मरण होऊन जनाचेहो त्या त्या कवितांच्या संबंधानें तसेच विचार होतील असें वाटतें. शिवाय सरकारी शाळांतील बिचाऱ्या मास्तरांचीही, ह्या पुस्तकांतील लज्जायमान कविता शिकविते वेळीं मजसारखीच स्थिति होत असेल असें मानण्यास हरकत नाहीं. माझ्या एका मित्र मास्तरानें मला असेंच सांगितलें आहे, व एक माझे दुसरे मित्र आहेत ते एका शाळेत मराठी मास्तर आहेत त्यांनीं मला असें सांगितलें आहे कीं, मी जेव्हां सरकारी शाळेत शिकत होतो त्या वेळीं माझ्या मास्तरानें आह्मां मुलांना ह्या कविता शिकविते वेळीं ते असें म्हणत कीं अमक्या “ ह्या कविता मी तुह्यांस शिकवित नाहीं. हवें असल्यास माझ्या वरिष्ठांकडे माझा रिपोर्ट करा, मी त्यांना त्याचा जाब देईन. ” एवढें ह्यांतील लज्जायमान कवितांच्या संबंधानें झालें. ह्या शिवाय दुसऱ्या प्रकार-

26 2-11-2014

प्रस्तावना.

4560

4

च्या ह्यणजे अज्ञानमूलक विचारांच्या ज्या कांहीं कविता आहेत त्यांच्या संबंधानें एवढेंच ह्यणतो का, जें कांहीं मनुष्य बालपणांत वाचून शिकतो ते ते त्याच्या मनांत, स्मरणांत व विचारांत विशेष राहते. पण ह्यापेक्षां शिकलेल्या कवितांतील विचार तर अंतःकरणाला विशेष चिकटून राहतात. कारण कविता मुखोद्गत करण्याकरितां मुलांला त्या वारवार घोकाव्या लागतात, तोंडपाठ झाल्यानंतर त्या कवितांच्या सुरानें, रचनेनें व त्यांच्या माधुर्यानें वगैरे अनेक गोष्टींनीं त्या त्यांला प्रिय व मनरंजन करणाऱ्या होतात. आणि मग मुलें त्या कविता जातां येतां, बसतां उठतां, खेळतां, बालतां, घरां दारां, वगैरे सर्व प्रसंगी व सर्व ठिकाणीं त्या त्यांच्या मनीं व मुखां असतात. अनेक मुलें त्या कवितांचे सूर शेवाळींत वाजवितांही आढळतात. सारांश सांगणें एवढेंच कीं कविता ह्या, त्यांच्या बाळपणीचा एक उत्तम आनंदरसच बनून जाऊन त्या केवळ त्यांच्या अंगभूतच होऊन राहतात. ह्यणूनच आपण पाहतों कीं लहानपणीं शिकलेल्या अनेक ज्ञानाचा बहुधा विसर पडला तरी कविता वृद्धापकाळ पयेंत किंबहुना आमरणांत तोंडी व मनीं असतात आणि विसर जरी पडला तरी कधीं स्मरण झालें ह्यणजे मोठा आल्हाद होतो. असो, बाळपणीं शिकलेल्या कवितांवरून सदग्रहप्रमाणें प्रकार होऊन त्या कवितांतील विचारां प्रमाणें सर्वस्व जरी नाही तत्रापि कांहीं अंशीं तरी त्या कविता त्यांचीं मते व तत्वे बनून राहतात असें ह्यणण्यास

हरकत नाही. मग त्या तशा बनलेल्या विचारांप्रमाणें आचरण होतें आणि त्या विचारांच्या व आचरणाच्या उलट दुसऱ्यांचे विचार व आचरण असलें तर तें अयोग्य व चुकीचें आहे व आपलें स्वतांचें नीट व सत्यतेचें आहे असें सिद्ध करण्याकरितां, त्या संबधानें पाठ असलेल्या कविता किंवा कवितेचा एखादा दुसरा चरण लागलाच ह्मणून दाखवायाचा. हा प्रकार आपल्या फारच दृष्टोत्पत्तीस येतो. ही गोष्ट लक्षांत आणून पाहतां शाळांत चालू असलेल्या पुस्तकांत ज्या कविता असतात त्या कशा खऱ्या विचारांच्या, उपयुक्त, आचरणीय व व्यवहारोपयोगी अशा असल्या पाहिजेत हें सांगणें नलगे. ह्या पुस्तकांत ज्या कवितांवर टीका केली आहे त्या पैकीं शेवटले पांच श्लोक नवनीताच्या नवीन आवृत्तींतून गाळले आहेत असें, हें पुस्तक छापत असतां माझे मित्र वे० शा० सं० रा० रा० बाळयज्ञेश्वर गुर्जर शास्त्री यांनीं मला सांगिलें हें ऐकून आनंद वाटतो. शेवटीं, सकल सज्जनांला नम्रतापूर्वक माझी एवढीच प्रार्थना आहे कीं, त्यांनीं आपल्या अमोल्य वेळापैकीं कांहींसा वेळ खर्चून हा माझा “काव्यदोषविवेचन” नामक लघु ग्रंथ आपल्या सकुमार हस्तीं घेऊन वाचावा व आपल्या पवित्र अंतःकरणानें विचार करावा आणि काव्यदोष निरसन होण्यास कारणीभूत व्हावें, ह्मणजे माझ्या अत्यल्पशा श्रमाचें बहुत सार्थक्य झालें असें मी समजेन.

मुंबई, ता० १० वी, माहे मे, } सिमियन बेंजामिन.
 ३० स० १८८३, पायधुणी, घर नंबर २६. } ग्रंथकार.

काव्यदोषविवेचन.

किंवा

सरकारी मराठी शाळांतील क्रमिक सहा पुस्तके व नलोपाख्यान यांतील कांहीं कवितांवर टीका.

गृहस्थ हो,

आजच्या आपल्या व्याख्यानाच्या संबंधानें फारसा उपोद्घात करण्याची जरूर नाही. कारण सर्व स्पष्टीकरणाचा समावेश व्याख्यानांतच होणार आहे. आपल्या येथील सरकारी मराठी शाळांत जीं क्रमिक सहा पुस्तके चालू आहेत तीं यथाक्रमें मराठी सहा इयत्तांसाठीं व त्यां पैकींच पांचवें पुस्तक १ ल्या व सहावें पुस्तक २ च्या आंग्लोव्हर्न्या-क्युलर इयत्तेसाठीं नेमिलें आहे. तेव्हां ह्या पुस्तकांतील कविता यथानुक्रमें त्या त्या इयत्तेला शिकवितात. शिवाय मुलकी परिक्षेस जाणाऱ्या उमेदवारांस सहाव्या पुस्तकांतल्या कविता लागतात. तसेंच पुण्यांतील फीमेल ट्रेनिंग कालेजांतून ज्या स्त्रीशिक्षक तयार होऊन येतात त्यांस पहिल्या पुस्तकापासून तर पांचव्या, सहाव्या पुस्तकांतील कवितांच्या अन्वयार्थानें स्पष्टीकरण करण्यांत वाकबगार व्हावें लागतें. आतां नलोपाख्यान जें आहे त्यांतून एकंदर

पून जना पुढें सादर केलें आहे. हें व्याख्यान छापत असतां आन० रा० बा० गोपाळराव हरी देशमुख यांचा माझा खासगी पत्रव्यवहार होत असतां एका पत्रांत त्यांनीं माझ्या व्याख्यानाला उद्देशून “ मराठी पुस्तकांतील कविता वगैरे फार अयोग्य प्रकारच्या आहेत, त्यांजवर टीका यथास्थित झाली पाहिजे. . . . तुमची टीका फार योग्य होईल ” वगैरे प्रकारें लिहिल आहे. असा; मला स्वतः आपल्या विद्यार्थ्यां-ला ह्या कविता शिकविणे भाग पडल होतें तेव्हां त्यांजबद्दल मी कसा लज्जायमान होत असें व कांहीं कविता तर मुद्दल त्या माझ्या विद्यार्थ्यांला शिकविण्याचें टाळीत असें ह्याचें मला स्मरण होऊन जनाचेहो त्या त्या कवितांच्या संबंधानें तसेच विचार होतील असें वाटतें. शिवाय सरकारी शाळांतील बिचाऱ्या मास्तरांचीही, ह्या पुस्तकांतील लज्जायमान कविता शिकविते वेळीं मजसारखीच स्थिति होत असेल असें मानण्यास हरकत नाहीं. माझ्या एका मित्र मास्तरानें मला असेंच सांगितलें आहे, व एक माझे दुसरे मित्र आहेत ते एका शाळेत मराठी मास्तर आहेत त्यांनीं मला असें सांगितलें आहे कीं, मी जेव्हां सरकारी शाळेत शिकत होतो त्या वेळीं माझ्या मास्तरानें आह्मां मुलांना ह्या कविता शिकविते वेळीं ते असें ह्णत कीं अमक्या “ ह्या कविता मी तुह्मांस शिकवित नाहीं. हवें असल्यास माझ्या वरिष्ठांकडे माझा रिपोर्ट करा, मी त्यांना त्याचा जाब देईन. ” एवढें ह्यांतील लज्जायमान कवितांच्या संबंधानें झालें. ह्या शिवाय दुसऱ्या प्रकार-

२६ २१/११/२००५

प्रस्तावना.

५५६०

५

च्या ह्यणजे अज्ञानमूलक विचारांच्या ज्या कांहीं कविता आहेत त्यांच्या संबंधानें एवढेंच ह्यणतो का, जें कांहीं मनुष्य बालपणांत वाचून शिकतो ते त त्यांच्या मनांत, स्मरणांत व विचारांत विशेष राहते. पण ह्यापेक्षां शिकलेल्या कवितांतील विचार तर अंतःकरणाला विशेष चिकटून राहतात. कारण कविता मुखोद्गत करण्याकरितां मुलांला त्या वारवार घोकाव्या लागतात, तोंडपाठ झाल्यानंतर त्या कवितांच्या सुरानें, रचनेनें व त्यांच्या माधुर्यानें वगैरे अनेक गोष्टींनीं त्या त्यांला प्रिय व मनरंजन करणाऱ्या होतात. आणि मग मुलें त्या कविता जातां येतां, बसतां उठतां, खेळतां, बालतां, घरां दारां, वगैरे सर्व प्रसंगीं व सर्व ठिकाणीं त्या त्यांच्या मनीं व मुखां असतात. अनेक मुलें त्या कवितांचे सूर शेवाळींत वाजवितांही आढळतात. सारांश सांगणें एवढेंच कीं कविता ह्या, त्यांच्या बाळपणीचा एक उत्तम आनंदरसच बनून जाऊन त्या केवळ त्यांच्या अंगभूतच होऊन राहतात. ह्यणूनच आपण पाहतों कीं लहानपणीं शिकलेल्या अनेक ज्ञानाचा बहुधा विसर पडला तरी कविता वृद्धापकाळ पयेंत किंबहुना आमरणांत तोंडीं व मना असतात आणि विसर जरी पडला तरी कधीं स्मरण झालें ह्यणजे मोठा आल्हाद होतो. असो, बाळपणीं शिकलेल्या कवितांवरून सदरहू प्रमाणें प्रकार होऊन त्या कवितांतील विचारां प्रमाणें सर्वस्वा जरी नाहीं तत्रापि कांहीं अंशीं तरी त्या कविता त्यांचीं मते व तत्वे बनून राहतात असें ह्यणण्यास

हरकत नाही. मग त्या तशा बनलेल्या विचारांप्रमाणें आचरण होतें आणि त्या विचारांच्या व आचरणाच्या उलट दुसऱ्यांचे विचार व आचरण असलें तर तें अयोग्य व चुकीचें आहे व आपलें स्वतांचें नीट व सत्यतेचें आहे असें सिद्ध करण्याकरितां, त्या संबंधानें पाठ असलेल्या कविता किंवा कवितेचा एखादा दुसरा चरण लागलाच ह्मणून दाखवायाचा. हा प्रकार आपल्या फारच दृष्टोत्पत्तीस येतो. ही गोष्ट लक्षांत आणून पाहतां शाळांत चालू असलेल्या पुस्तकांत ज्या कविता असतात त्या कशा खऱ्या विचारांच्या, उपयुक्त, आचरणीय व व्यवहारोपयोगी अशा असल्या पाहिजेत हें सांगणें नलगे. ह्या पुस्तकांत ज्या कवितांवर टीका केली आहे त्या पैकीं शेवटले पांच श्लोक नवनीताच्या नवीन आवृत्तीतून गाळले आहेत असें, हें पुस्तक छापत असतां माझे मित्र वे० शा० सं० रा० रा० बाळयज्ञेश्वर गुर्जर शास्त्री यांनीं मला सांगिलें हें ऐकून आनंद वाटतो. शेवटीं, सकल सज्जनांला नम्रतापूर्वक माझी एवढीच प्रार्थना आहे कीं, त्यांनीं आपल्या अमोल्य वेळापैकीं कांहींसा वेळ खर्चून हा माझा “काव्यदोषविवेचन” नामक लघु ग्रंथ आपल्या सकुमार हस्तीं घेऊन वाचावा व आपल्या पवित्र अंतःकरणानें विचार करावा आणि काव्यदोष निरसन होण्यास कारणीभूत व्हावें, ह्मणजे माझ्या अत्यल्पशा श्रमाचें बहुत सार्थक्य झालें असें मी समजेन.

मुंबई, ता० १० वी, माहे मे, } सिमियन बेंजामिन.
इ० स० १८८३, पायधुणी, पर नंबर २६. } ग्रंथकार.

काव्यदोषविवेचन.

किंवा

सरकारी मराठी शाळांतील क्रमिक सहा पुस्तके व नलोपाख्यान यांतील कांहीं कवितांवर टीका.

गृहस्थ हो,

आजच्या आपल्या व्याख्यानाच्या संबंधानें फारसा उपोद्घात करण्याची जरूर नाही. कारण सर्व स्पष्टीकरणाचा समावेश व्याख्यानांतच होणार आहे. आपल्या येथील सरकारी मराठी शाळांत जीं क्रमिक सहा पुस्तके चालू आहेत तीं यथाक्रमें मराठी सहा इयत्तांसाठीं व त्यां पैकींच पांचवें पुस्तक १ ल्या व सहावें पुस्तक २-या आंग्लोव्हर्न्या-क्युलर इयत्तेसाठीं नेमिलें आहे. तेव्हां ह्या पुस्तकांतील कविता यथानुक्रमें त्या त्या इयत्तेला शिकवितात. शिवाय मुलकी परिक्षेस जाणाऱ्या उमेदवारांस सहाव्या पुस्तकांतल्या कविता लागतात. तसेंच पुण्यांतील फीमेल ट्रेनिंग कालेजांतून ज्या स्त्रीशिक्षक तयार होऊन येतात त्यांस पहिल्या पुस्तकापासून तर पांचव्या, सहाव्या पुस्तकांतील कवितांच्या अन्वयार्थानें स्पष्टीकरण करण्यांत वाकबगार व्हावें लागतें. आतां नलोपाख्यान जें आहे त्यांतून एकंदर

५७ पद्यें सहाव्या पुस्तकांत घेतलीं आहेत आणि एकसार-
खीं १५० पद्यें आंग्लोव्हर्न्याक्युलरच्या तिसऱ्या इयत्तेसाठीं
नेमिलीं आहेत. ह्या इयत्तांतील कांहीं कविता अयोग्य
प्रकारच्या आहेत व त्या प्रत्येक चढत्या इयत्तेस कशा चढ-
त्या अयोग्य प्रकारच्या आहेत हें आजच्या आपल्या व्या-
ख्यानांत दाखविण्याचा माझा उद्देश आहे. हें दाखविण्या-
करितां जेवढ्या अयोग्य कविता आहेत असें मला वाटतें
तेवढ्या सर्व यथें घेतल्या पाहिजे आहेत असें नव्हे; तर त्या
कोणकोणत्या प्रकारच्या आहेत ह्याची कल्पना श्रोतेजनां-
च्या मनांत घेण्याकरितां प्रत्येक पुस्तकांतून थोडथोड्या
नमुन्या करितां दाखविल्या ह्मणजे पुरत. विषयाला आरंभ
करण्या पूर्वी मला एवढें ह्मटलें पाहिजे कीं, ज्या ज्या क-
विता मो नमुन्याला दाखविणार आहेत त्या त्या सर्व मज
प्रमाणेंच सर्वास अयोग्य वाटल्याच पाहिजेत किंवा वाटतील
असें माझे ह्मणणें नाहीं; कोठकोठें मतभेद पडला तर पडेल.
पण एकंदर सर्व कवितांवरून त्या अयोग्य व त्यांस त्या
पुस्तकांतून काढून टाकण्याचा विचार करण्यासारख्या आ-
हेत एवढें आपणांस वाटेल अशी आशा आहे.

पुस्तक पहिलें. श्लोक.

“ मुके आंधळे पांगळे आणि थोटे॥ अशा दुर्बळांला करा साह्य मोठें ॥
जरी त्यांस हांसाल होतील तोटे॥ तुझालाच होतां तसें जाल कोठें ॥ ”

ह्यावरून मुलांचा स्वभावतः असा समज होतो कीं,

“ मुके, आंधळे, पांगळे आणि थोंटे, ” अशांस जर आपण हंसलों तर आपण त्यांच्या सारखेच “ मुके, आंधळे, पांगळे आणि थोंटे ” होऊं. पण तीं मुलें जरी त्यांस हंसलीं, ह्मणजे त्यांनीं त्यांची थट्टा वगैरे केली तरी तीं मुलें तशीं होत नाहींत असें जेव्हां तीं पाहतात तेव्हां त्यांस असें वाटतें कीं, ह्या श्लोकांतील ह्मणणें खोटें आहे. तेव्हां आपण “ मुके, आंधळे, ” वगैऱ्यांस हंसलों तरी हरकत नाहीं. मुलांस दहशत पडावी ह्मणून हवीं तीं कारणें निष्काळजीनें सांगितलीं असतां, त्यांच्या अनुभवाला तीं गप्पा अशीं वाटून मुलें अधिक दुर्गुणी होण्याचा मात्र संभव आहे. मुलें मोठीं अवलोकन करणारीं व धोरणीं असतात. त्यांच्या अंतःकरणांत दुर्गुणाचा तिढ्कारा किंवा सद्वृत्ताची श्रुति उत्पन्न करणें झाल्यास ती यथायोग्यरीत्या, सत्यतेला धरून व स्पष्ट अर्थानें करावी. वडिलांचा हवा तेवढा चांगला उद्देश असून जर तो गूढ असला तर तो त्यांला न कळतां व त्यांच्या मनावर न बिंबतां जो स्पष्टार्थ असेल तो (मग तो हवा तसा कां वाईट असेना) त्यांच्या चटदर्शी ध्यानांत येऊन तोच त्यांच्या मनावर बिंबतो आणि मग त्याप्रमाणें त्यांचें बरें वाईट आचरण होतें. ह्मणून आपण फार जपलें पाहिजे.

पुस्तक दुसरें. श्लोक.

“ विद्या नसे ज्या पुरुषास कांहीं ॥ विचार नीती तिळमात्र नाही ॥
तया नरा काय अहो ह्मणावें ॥ पशूंमध्ये सत्य तया गणावें ” ॥१॥

अर्थ:—ज्या मनुष्याला विद्या नसते त्याला तिळमात्रही विचार, नीति नसते. त्या नराला “अहो ” अशा संज्ञेने बोलावें काय? नाही; तर त्याला “अरे ” असें ह्मणावें. आणि खचितच जनावरांमध्ये त्याची गणना करावी, ह्मणजे तो पशू पैकीं एक आहे असें समजावें. आतां ज्या मनुष्यांला विद्या नसते, त्यांला विचार व नीति नसते काय? ज्यांस विद्या नाही अशीं मनुष्ये विचारवान व नीतिवान अनेक आढळतात; असें असतां विद्येचें महत्व दाखवायाचें आहे ह्मणून तिची खोटीच प्रशंसा करून अयोग्य रीतीने तिजविषयीं बोलणें व त्याच प्रमाणें तिच्या अभावा विषयीं दोष दाखविणें, आणि निर्दोष्यांस दोष लावणें हें गैरशिस्त आहे. बरें कदाचित्, ज्या मनुष्यास विद्या नाही, तिळमात्रही विचार नाही व नीति नाही, त्यास “अहो ” न ह्मणतां “अरे ” असें ह्मणावें व खरोखर तो पशु आहे असें समजावें, असा जरी ह्या श्लोकाचा अर्थ केला, आणि असा कोणी मनुष्य आहे असें जरी घटकाभर कबूल केलें तरी त्यास अरे तुरे ह्मणण्यास आपण आपल्या मुलांला उपदेश करावा काय? कदाचित् कोणी मनुष्य फार अज्ञानी आहे, वेडें आहे, कदाचित्

त्यापैकीं मुलांचे आईबाप वगैरे कोणी वडील आहेत तर त्यांला मुलांनीं अरे तुरे ल्हाणावें असा आमच्या मुलांमुलींस सरकार उपदेश करितें व त्यांच्या कोमलांतःकरणांत बिबवितें असें आह्मीं समजावें काय ? हा उपदेश आह्मांला सर्वथैव अमान्य असावा. जरी दुसऱ्याच्या अंगीं उणेपणा असला, दोष असले, नाना प्रकारें ते अज्ञानी असले, तरी आपण आपलें सौजन्य सोडूं नये. कां सोडावें बरें ? आपण सज्ञान ल्हाणून काय ? सज्ञान ल्हाणून तर अवश्यमेव सौजन्याचें आपण दढावळंबन केलें पाहिजे, असा उपदेश आह्मीं आपल्या लेंकरांच्या कोमलांतःकरणांत बिबविला पाहिजे. हा आह्मा आर्यजनांस मोठा शोभा देणारा गुण आहे. तेव्हां माझी विनंती अशी आहे कीं, विद्येपासून नाना प्रकारचे श्रेष्ठ लाभ आहेत त्यांविषयीं लेंकरांस सांगून त्यांला विद्येची गोडी लावावी, खोळ्या रीतीनें विद्येचें किंवा कशाचेंही महत्व दाखवूं नये.

पुस्तक तिसरें. श्लोक कामदाछंद.

“आस ही तुझी फार लागली” ॥

ह्या कवनाच्या चवथ्या श्लोकांत परमेश्वराला उद्देशून असें लिहिलें आहे कीं:—

“नाम रूप हें तूजला नसे ॥ त्या तुला मुखें वर्णवे कसें ॥

आदि अंत ना मध्यही तुला ॥ तूंच दाविशी मार्ग आपुला ॥५॥”

हें काय तें खरोखरच मला स्पष्टपणें समजत नाहीं.

एवढेंच नव्हे, तर ह्याची मला कल्पना सुद्धां करितां येत नाहीं. जसजसा ह्याविषयीं मी अधिकाधिक विचार करितों तसतशी ह्याची मला अधिकाधिक निरर्थकता मात्र वाटते. मी ह्याचा अर्थ अनेकांला विचारिला; पण कोणी मला स्पष्टरीत्या सांगूं शकला नाहीं. तेच उलटे अधिकाधिक गोंधळांत पडून निरुत्तर व स्तब्ध झाले. त्यांला मी विचारिलें कीं, तुह्मांला ह्याची नुसती कल्पना तरी करितां येते काय? तर ते त्याचाही जबाब देतनासे झाले. सारांश, हा जबरदस्त गडबडगुंडा आहे ह्यांत संशय नाहीं. असो; आतां आपण ह्याबद्दल थोडासा विचार करूं. ज्याला आदि नाहीं, अंत नाहीं व मध्यही नाहीं, तो कधीं नव्हता असा वेळच नव्हता, तो कधीं नसेल असा वेळ असणारच नाहीं व कधीं आहे असा वेळही नाहीं, असा अर्थ झाला. ह्मणजे त्याला अस्तीत्व नाहीं असें ह्मटल्याप्रमाणें हें झालें. एका ठिकाणीं ह्याचा अर्थ असा सांपडतो कीं, त्याला उत्पत्ति नाहीं, स्थिति नाहीं व लय नाहीं. “स्थिति” शब्दाचा अर्थ राहणें किंवा असणें असा होतो. तेव्हां राहणें किंवा असणें जर नाहीं तर अस्तित्व नाहीं असा अर्थ झाला. दुसरा “स्थिति” याचा अर्थ असा निघतो कीं, जगताची उत्पत्ति झाल्या पासून विनाश होई पर्यंत जी मधली अवस्था ती. आतां केवढा घोंटाळा हा! “जगताची उत्पत्ति व लय” !! अहो जगत् ह्मणजे ब्रह्मांड किंवा सृष्टी, तिच्या संबधानें उत्पत्ति ह्मणजे ती उत्पन्न होणें व लय

ह्मणजे नाश होणें हे शब्द केवळ निरर्थक हांत. “उत्पत्ति” या शब्दाचा अर्थ संस्कृत कौशांत असा आढळतो कीं, “अभावावस्थेंत स्थित जो पदार्थ त्याचा भावावस्थेंत जो संभव ती उत्पत्ति होय.” आतां ह्मणभर विचार करून पहा कीं, अभावाच्या अवस्थेंत पदार्थ स्थित कसा असणार? ह्मणजे अभावाची अवस्था ह्मणजे नसणें, ह्यांत स्थित जो पदार्थ, ह्मणजे ह्यांत जो पदार्थ आहे, ह्मणजे नसणें यांत पदार्थ असणें, ह्याचा भावावस्थेंत ह्मणजे असण्यांत जो संभव ती उत्पत्ति समजावी. तेव्हां उत्पत्तीची एकंदर व्याख्या काय झाली ती पहा. न-णसें ह्यांत पदार्थ असणें ह्याचा असण्यांत जो संभव ह्यास “उत्पत्ति” ह्मणावें. वः केवढें स्पष्टीकरण हें!! आतां कोणी ह्मणतात कीं, उत्पत्ति किंवा उत्पन्न करणें ह्मणजे कांहीं नाहीं त्यांतून उत्पन्न करणें. हा दुसरा गोंधळांत गोंधळ. सारांश काय कीं, जेवढा जेवढा अंधकार उपसायास प्रयत्न करावा तेवढा तेवढा तो अधिकच वाढेल. आतां “लय” हा शब्द राहिला, त्याचा अर्थ नाश पावणें, नाहींसें, नष्ट होणें असा आहे. जेवढा सृष्टीच्या संबंधानें उत्पत्तीचा अर्थ निष्पन्न झाला तेवढाच ह्यांतही होणार. तेव्हां उगाच वेळ गमावण्यांत फारसें हांशील नाहीं. आणखी “आदि अंत ना मध्यही तुला” ह्याच्या पुढचा चरण घेतला ह्मणजे मग तर अर्थाची व कल्पनेची कमालच झाली. तो कोणता, तर “तूच दाविशी मार्ग आपुला.” ज्या-

च्या विषयीं एवढा घोंटाळा, तोच तूं, झटलें आहे, आपला मार्ग दाखवितोस. केवढें आश्चर्य हें ! व केवढा अद्भुत चमत्कार हा ! ! ! एवढी ही वाटाघाट करण्याचें कारण इतकेंच कीं, ज्यांत अर्थ नाही व ज्याचा कोठेंच पत्ता लागत नाही, अशा शब्दांची एकत्र योजना एकाद्या पद्यांत करून तें व्यर्थ मुलां करवीं पाठ करवावें ह्यांत कांहीं फल नाही हें दाखवावें.

धडा १७ वा, मुलांस उपदेश. अभंग.

ह्यांत “ अनवाणी चालूं नये ” व “ जामिन कोणा होऊं नये ” असें जें झटलें आहे तें ठीक नाही. ह्या देशांतील लोकांनीं नाना प्रकारचे समाज वगैरे काढिले व त्यांत ते नाना तऱ्हेचीं उपदेशपर भाषणें करितात, पण ते बोलणारे लोक आपल्या स्वतःच्या उपदेशाप्रमाणें स्वतःच वागत नाहींत अशी लहान थोरांच्या तोंडांही प्रसिद्धि आहे. तर मी ह्याच्या संबंधानें एवढेंच झणतों कीं, असें न वागण्या बद्दलचा पहिलाच धडा ह्या उपदेशपर अभंगाच्या द्वारें मुलांस मिळतो. मोठा मधुर स्वर काढून मुलांला गुरु शिकवितो कीं, “ अनवाणी चालूं नये ” आणि आपणच स्वतः अनवाणी शाळेंत येतो, व मुलेंही शाळेंत जोडे घातल्या शिवाय येतात. ह्या वरून मुलांला साफ दिसून येतें कीं, अमकें करावें व तमकें करूं नये, अमकें वाईट व तमकें चांगलें हें उगाच बोलायाला आहे, तसें वागलेंच पाहिजे असें नाही. असे त्यांचे विचार होऊन संवय लागते व तसेच त्यांचे आ-

चार होतात. एकादी गोष्ट जरी क्षुल्लकशो दिसते, तरी पण तिच्या हयगयी वरून भयंकर परिणाम होतात. मुलें मोठीं अवलोकन करणारीं व धोरणीं असतात, येणेंकरून दुसऱ्यांच्या आचरणां विषयीं तीं लागलींच धोरणें बांधितात. ह्मणून फार जपून वागलें पाहिजे. एक तर “ अनवाणी चालूं नये ” हें त्या कवितेंतून काढून टाकावें, किंवा मास्तरांला व मुलांला जोडे घालून शाळेंत येण्यास भाग पाडावें. असो; पुढें—

“ जामिन कोणा होऊं नये ”

हा जो उपदेश आहे तो फार दुष्टपणाचा आहे. जामीन होणें हें जर आपणांस दुःसाध्य असेल तर किंवा आपण जामीन होण्यापासून अयोग्य परिणाम होणार असेल, दुष्ट, मूर्ख, अविचारी, अनीतिमान, यांचें दुष्टत्व, मूर्खत्व, अविचारोपणा व अनीति वाढणार आहे वगैरे जर कांहीं प्रकार घडण्याचा संभव असेल तर त्यांस जामीन होऊं नये. तसेंच अनोळख्यांस जामीन होऊं नये, वगैरे जामीन होण्याच्या किंवा न होण्याच्या संबंधानें जे कांहीं योग्यायोग्य विचार कर्तव्य असतील ते करून मोठ्या विचारानें व विवेकानें कोणास जामीन होणें न होणें हें योग्य आहे. पण “ जामिन कोणा होऊं नये ” असा सिद्धांत ठरवून तो मुलां करवीं पाठ करविणें हें मोठें धाडसपणाचें कृत्य आहे. शिवाय असें पहा कीं, सरकार आपल्या एका खात्यांत (विद्या खात्यांत) मुलांस शिकवितें कीं, कोणाला जामीन होऊं नये आणि तेंच सरकार

आपल्या दुसऱ्या खात्यांत (न्याय खात्यांत) जामीन घेण्याबद्दल कायद्यांत कलम घालतें व लोकांचे जामीन मागून व घेऊन व्यवहार चालवितें. आतां ह्या प्रकारास ह्मणावें तरी काय ? एका ठिकाणीं नियम करावा कीं चोरी करूं नये व दुसऱ्या ठिकाणीं नियम करावा कीं चोरीचा माल घ्यावा व तो घेणें अशा कांहीं प्रकारचें हें आहे. तेव्हां हें वाक्य सरकारी पुस्तकांत नसलें पाहिजे. जर असेल तर त्यांत कांहीं सुधारणा करावी.

धडा ३३ वा, विद्येची प्रशंसा. आर्या.

ह्या कवितेंत ज्या कांहीं अयोग्य आर्या आहेत त्यांत,
 “ निर्विद्य नराहुन बहु, स्वर कामा येतसे मनुष्याला ॥
 स्वाया काळ भुईला, भार असें निर्दितात जन त्याला ” ॥१॥

ह्मणजे ज्या मनुष्याला विद्या नाही त्या मनुष्यापेक्षां गाढव जो आहे तो मनुष्याला फार उपयोगी पडतो आणि लोक त्या विद्याहीन मनुष्याची निंदा करून असें ह्मणतात कीं, हा मनुष्य स्वायाला काळ व भुईला भार असा आहे. हें ह्मणणें खोटें आहे.

हें ह्मणणें निरुद्योगी मनुष्याविषयीं खरें आहे. पण विद्याहीन मनुष्याविषयीं खरें नाही. हवा तेवढा विद्वान असला पण तो निरुद्योगी व फुकट खाऊ असला तर त्याच्या संबंधानें हें खरें आहे, असें ह्मणणें मात्र शोभतें. पुढें एका आर्यंत आहे कीं:—

“ विद्याहीन नराला, इह पर लोकींही गति नसे बरवी ” ॥

ह्मणजे जो मनुष्य विद्या शिकला नाही त्याला ह्या मृत्युलोकीं व स्वर्गलोकींही चांगली गती प्राप्त होत नाही. लोकांनीं आपल्या धर्मांत येऊन मिळावें हा ज्या त्या धर्मा लोकांचा हेतु साध्य व्हावा ह्याकरितां नाना प्रकारचे धर्मा लोक नरका स्वर्गाच्या गोष्टी लोकांस सांगतात. तद्वत् हे विद्याखातें, लोकांनीं विद्या शिकावी हा हेतु सिद्धीस नेण्याकरितां यानेही परलोक हातीं घेतला आहे कीं काय, असा ह्यावरून भास होतो. अहो, जीं मनुष्यें विद्या शिकलीं नाहीत किंवा शिकत नाहीत तीं मेल्यावर नरकांत जातील काय? आणि जीं विद्या शिकतात तीं स्वर्गांत जातील काय? ह्या अशा गप्पा व भुलथापा देणें हें अगदीं गैरशिस्त काम आहे. विद्येपासून खरेखुरे जे लाभ आहेत व ती नसल्यानें खरोखर जे तोटे आहेत ते दाखवून लोकांस विद्येची गोडी लावावी.

धडा ४२ वा. नीतिपर कविता. आर्या.

“ दैवें द्रव्य मिळालें, जरि तरि चितीं धरूं नये गर्व ॥

त्याचा काय भरंवसा, जाइल बापा क्षणांत तें सर्व ” ॥ १॥

अर्थ:—आपण नशिबानें पैसेवाले जरी झालों तरी मनांत अभिमान बाळगूं नये. कारण बापा, धन आपणां जवळ राहिल अशाचा भरंवसा कोठें आहे? कदाचित् तें सर्व एका क्षणांतही नाहीसें होऊन आपण दरिद्री होऊं. ह्याच्या

संबंधानें मला एवढेंच ह्मणणें आहे कीं “दैव ” “ नशीब ” वगैरे खोऱ्या कल्पनेचे, देवभोळेपणाचे शब्द सरकारी पुस्तकांत असूं नयेत. दैवांत असेल तें होईल, नशिवांत असेल तर मिळेल, वगैरे प्रकार केवळ अज्ञानपणाचे व देवभोळेपणाचे आहेत. आणि त्या विचारांस सरकारी पुस्तकांत आश्रय मिळावा ही मोठी खेदकारक गोष्ट होय. पुढें द्रव्या बदल गर्व कां बाळगूं नये ह्याचें कारण सांगितलें आहे कीं, तें क्षणांत नाहीसें होईल. ह्यावर मी असें ह्मणतो कीं, द्रव्य बराच वेळ टिकण्या सारखें असलें तर मग अभिमान बाळगिल्यास हरकत नाही काय ? मला वाटतें कीं, गर्व न बाळगण्याचें ह्या पेक्षां अधिक चांगलें व सबल प्रमाण सांगणें हें बरें. पुढें:—

“ हित भजन ईश्वराचें, धनसुतदारादि दिसति मात्र हित॥

परि परिणामी दुःखप्रद मग त्यां कां ह्मणूं नये अहित ” ॥ ४ ॥

अर्थ:— ईश्वराचें भजन करणें हेंच आपलें सुख. पैका, मुलगा, बायको ह्यांपासून आपल्याला सुख आहे असें वाटतें; पण हीं शेवटीं आपणांस दुःख देणारी आहेत. असें असतां आपण त्यांस (धन, पुत्र व स्त्री यांस) आपलें अकल्याण करणारी आहेत असें कां ह्मणूं नये ? ह्याच्या संबंधानें एवढेंच झटलें तर पुरे कीं, हिंदुस्थानांत झालेल्या साधु जनांपैकीं बऱ्याच साधूंचा लोकांला असा उपदेश आहे कीं जग मिथ्या आहे, धन, सुत, दारा, भाऊबंद, माया, ममता, प्रीति, प्रेम, ऐहिक सुखासाठीं झटणें

वगैरे सर्व मिथ्या आहे; तर त्या सर्वांचा त्याग करून मोक्षसाधनासाठीं झग. अशा प्रकारच्या उपदेशाच्या धरतीवर ह्या वरील आर्येतील उपदेश आहे. पण आपणांस तशा प्रकारचा ह्मणजे संसार त्यागाचा उपदेश नको आहे. तर विद्या करा, उद्योगी व्हा, सत्यता धरा, पवित्राचरण ठेवा, खरेपणानें धन संपादन करा, शरीर निरोगी ठेवा, नाना प्रकारचें उपयुक्त शास्त्रीय ज्ञान संपादन करून घ्या, कलाकौशल्यें शिका, नाना तऱ्हेनें उपयुक्त ज्ञान वाढवा, वगैरे उपदेश आह्मांस हवे आहेत. “ धन, सुत, दारा, ” ह्या आमचा नाश करणाऱ्या आहेत असा घाणेरडा उपदेश आह्मांस नको आहे. तर “ सुत, दारा, ” ह्यांस जर शिकविलें पढविलें, उद्योगी केलें, सुविचारी, नीतिमंत व प्रीतिवंत केलें, व योग्यरीतीनें धन संपादन करून योग्य व्यय केला, आणि हा उपदेश प्रत्येक मनुष्य मनीं उमजून वागला तर जगांत मोठें सुख होणार आहे; अशा प्रकारचा उपदेश आह्मांस हवा आहे व हाच योग्य आहे.

घडा ६८ वा, मुलांस उपदेश. श्लोक.

“ मुलांनो तुह्मीं सर्व हा खेळ सोडा ॥

मनीं काळजी बाळगा ज्ञान जोडा ” ॥

ह्यांत मुलांला सर्व खेळ टाकून देण्या विषयीं उपदेश आहे, हें ठीक नव्हे. खेळ मुलांस अवश्य असलाच पाहिजे. सर्व वेळ विद्येंत घालवायाचा नाही. ह्मणूनच शाळांला अनेक सुट्या असतात. सर्व खेळ सोडून द्या असा उपदेश कर-

णें हें योग्य नाही. तर शिकायाच्या वेळीं खेळूं नये, तसेंच दुखापत होणारे, अनीतिप्रवर्तक किंवा कोणत्याही प्रकारें अयोग्य असे खेळ कधींच खेळूं नयेत अशा प्रकारचा उपदेश मुलांला करावा. “ मुलांनो तुह्मीं हा सर्व खेळ सोडा ” असा सरसकट बारा टक्के, या प्रमाणें उपदेश करूं नये.

चौथें पुस्तक. वसंत ऋतूचें वर्णन, श्लोक.

“ वृक्षस्कंधीं बांधुनी लांब दोले ॥ घेती नारी बैसुनी तेथ झोले ॥
 ओंव्या गाती स्वप्रियातें बहाती ॥ क्रीडायाती लोकलीला पहाती ” ॥५॥

अर्थ:—झाडांच्या फांद्यांवरून लांब दोरांचे झोंपाळे बांधून व त्या झोंपाळ्यांवर बसून स्त्रिया झोंके घेताहेत, आणि झोंके घेऊन त्या ओंव्या गाताहेत आणि आपल्या बरोबर क्रीडा करण्यासाठीं (हंसून खेळून मौज करण्यासाठीं) त्या आपल्या प्रिय पतींस हाका मारिताहेत आणि जेव्हां तीं क्रीडा करितात तेव्हां तो नवरा बायकांच्या गमतीचा हंसण्या बागडण्याचा खेळ इतर लोक पाहताहेत.

ह्याच्यावर मी असें विचारितों कीं ह्या अशा अर्थाच्या कविता मुलां मुलींच्या शाळेंत कशाला शिकविल्या पाहिजेत ? नवरा, बायको, क्रीडा, लीला वगैरे ह्या गोष्टी मुलां मुलीं पासून अलिप्त राहूं देणें हें बरें.

स्फुटसवय्या.

“ वैभव शाश्वत नाहीच यास्तव कांहीं तरी उपकार करा ” ॥

ह्यांत लक्ष्मणें आहे कीं, लोकांवर उपकार करावे. हें

ठीक आहे. पण परोपकार करण्याचें जें कारण सांगितलें आहे तें यथायोग्य नाही. तें कोणतें तर “ वैभव शाश्वत नाही ” ह्मणून. ह्मणजे, संपत्ति नेहमी राहणारी नाही ह्मणून. मी विचारितों कीं जर ती नेहमी राहणारी असली तर मम उपकार करण्याची जरूरी नाही काय ? ह्मणून हें असें कारण न सांगतां योग्य कारण सांगावें.

“ अर्थचि या कलिमाजि जना परमार्थ असा दुसरा न दिसे ॥

अर्थ मिळेल कसा मज राहिल तो जवळी मनिं हेंचि वसे ॥

अर्थ सुयोगवियोगहि केवळ दुःख अजस्रहि देतअसे ॥

अर्थपरासि कळेचि नहा वरि अर्थ असोनि अनर्थ असे ” ॥३॥

ह्याचा अर्थ असा कीं:—ह्या कलियुगांत, लोकांला पैकाच काय तो उत्कृष्ट लाभ आहे आणि दुसरा तसा लाभ नाही असें वाटतें. ह्यांत “ कलिमाजी ” ह्मणजे कलियुगांत असें जें लिहिलें आहे तें ठीक नाही. कलियुग मानणें हें शुद्ध अज्ञानपणाचें व देवभोळेपणाचें लक्षण आहे आणि असे हे देवभोळेपणाचे शब्द सरकारी शाळांतील पुस्तकद्वारे लेंकरांला शिकविले जावेत हें ठीक नाही. दुसऱ्या ओळीचा अर्थ कीं, मला द्रव्य कसें मिळेल व मिळालेलें द्रव्य मजजवळ कसें राहिल, ह्याविषयींच मनांत विचार येतात. मी ह्मणतो कीं, आपणांला कोणत्या सदुद्योगानें पैका मिळेल व तो दुर्व्यसनांत न जातां आपणांजवळ राहून त्याचा कोणत्या रीतीनें सदुपयोग होईल असे विचार मनांत असलेच पाहिजेत. असे विचार असण्या करितां द्रव्यलोभी होऊन वसण्याचें

५५६०

१६

[१६]

प्रयोजन नाही, हें सांगणें नको. तिसऱ्या ओळीत सांगितलें आहे कीं, आपल्याला द्रव्य प्राप्त झालें तरी किंवा तें आपणां जवळून गेलें तरी नेहमी आपणांस तें दुःखच देणारें आहे. हें खरें काय ? द्रव्य प्राप्ति झाली तर दुःख कसचें ? खरो-खर द्रव्य हें सुखकारक आहे, पण त्याचा सदुपयोग मात्र केला पाहिजे. द्रव्याच्या योगानें दान धर्म करितां येतो, नाना प्रकारें जनांस उपयोगी पडतां येतें, सुधारणा करितां येते, दुःखितांचे क्लेश घालवितां येतात, सुखानें राहतां येतें, वगैरे नाना प्रकारचे लाभ द्रव्या पासून प्राप्त करितां येतात. आतां कोणी ह्मणेल कीं द्रव्याचा दुरुपयोग केला असतां तें (द्रव्य) दुःखप्रद होतें. होय, खरेंच होतें. पण ह्यावरून द्रव्याचा दोष सिद्ध होत नाही. दुधापासून पुष्टि येते पण तें अति सेवन केल्यानें हगवण लागते; ह्मणून दुध प्यालें तरी तोटे व न प्यालें तरी तोटे, असा सिद्धांत ठरवायाचा काय ? जसा दुधाच्या अंगीं पुष्टता देण्याचा गुण आहे, तद्वत् द्रव्याच्या अंगीं सुख देण्याचा गुण आहे ह्मणून तें सदुद्योगानें सतत मिळवावें व सत्कार्यां सतत वेंचावें. चवथ्या चरणांत असें ह्मटलें आहे कीं, असें जरी द्रव्याच्या योगेंवियोगें दुःख होतें तरी पण द्रव्य लोभी मनुष्यास हें कळतच नाहीं कीं, द्रव्य हें फक्त वरून अर्थ ह्मणजे हित किंवा सुख दिसतें, पण वास्तविक पाहतां "द्रव्य" हें केवळ दुःखच आहे. ह्याजवर हवी तेवढी टीका करतां येईल; पण जें तिसऱ्या चर-

णाच्या संबंधानें हल्लें आहे तें पुरें आहे. ह्याच्या संबंधानें फक्त एवढेंच अधिक ह्मणतो कीं, द्रव्यप्राप्ति ही दुःखप्रद आहे असें, मोठ्या उदार मनाचे व उदार हस्ताचे धर्मात्मे जन समजतात काय ? आणि द्रव्य हें दुःख देईल ह्मणून तें आपल्या पासून जावें ह्याकरितां दानधर्म करितात काय ? असें नाही. तर दया वगैरे जे त्यांच्या अंगीं सत्व गुण आहेत त्यांच्या योगानें ते द्रव्याचा सद्व्यय करितात. तेव्हां धनलोभ्यांला हें (द्रव्यप्राप्ति ही दुःखप्रद आहे असें) कळत नाही, किंवा द्रव्यप्राप्ति ही दुःखप्रद आहे असें ज्यांला वाटत नाही ते धनलोभी, असें ह्मणणें बरोबर नाही. मला तर हा समज अज्ञानमूलक आहे असें खास वाटतें. तसेंच द्रव्य हें वर वर अर्थ दिसतो; पण वास्तविक तें अनर्थास कारण आहे, हें ह्मणणेंही खरें नाही. द्रव्यामुळें व त्यासाठींच जग चाललें आहे. द्रव्यानें सुख होतें व सर्व कांहीं होतें. जर द्रव्य नाही तर जग व्यर्थ आहे. द्रव्य ह्मणजे कसल्या तरी धातूचें नाणें असेंच समजू नये; तर कोणताही पदार्थ कीं ज्याच्या योगानें जगांत व्यापार उदीम वगैरे नाना प्रकारचे व्यवहार चालतात तें द्रव्य. असो; पुढल्या सवर्ग्यांत वरील सवर्ग्याच्या विपरीत जणूं काय खंडणार्थ लिहिलें आहे:—

“ मृत्युपरीसहि निर्धनता अतिदारुण तेज जनांत हरी ॥

जो निज कीं परकीयहि पाहुनि निर्धन तो अपमान करी ॥

ह्योद्युतही अवमानि निरंतर भाषण कोणि मनीं नधरी ॥

दुःखचि अंतरिं बाहिर त्यास महीवरि दुर्गति हीच खरी ” ॥४॥

ह्यांत सांगितलें आहे कीं, दारिद्र्य जें आहे तें मरणा पेक्षां देखील फार भयंकर आहे. ह्मणजे एक वेळ मरण पुरवेल पण दरिद्रीपणा पुरवणार नाही. दरिद्री मनुष्याचे कसे हाल होतात ते सांगितले आहेत; ते असे कीं, दरिद्री मनुष्याची लोकांत वजनदारो राहत नाही, दारिद्र्याचा कोणी आम असो किंवा परका असो ते त्याचा अपमान करितात. फार तर काय, बायको पुत्र हीं देखील त्याचा अपमान करितात, त्याचें बोलणें कोणी मनावर घेत नाही, त्या मनुष्यास (गरिबास) आंत व बाहेर ह्मणजे मनानें व शरीरानें सर्व दुःखच दुःख. मेल्यानंतर पापी जनांस नरकवास आहे असें सांगतात, परंतु दरिद्री मनुष्यास दरिद्रीपणा हा जिवंतपणींच ह्या जगांत खरा नरक आहे, एवढा दरिद्रीपणा वाईट आहे, तसेंच, ह्याच पुस्तकांत “ सुभाषित कविता ” आहेत त्यांत दारिद्र्याविषयी एक श्लोक आहे कीं:—

“ निर्द्वेष्या पुरुषा न बंधु भजती त्या मान कोठें नसे ॥

जाता तो धनिच्या गृहा कुशलही त्याला न कोणी पुसे ॥

थोरां पासुनि दूर दूर फिरतो लाजोनि वस्त्राविणें ॥

बाटे निर्धनता महा नरक हा हा धिक् तयाचें जिणें ” ॥ १० ॥

ह्मणजे ज्या मनुष्याजवळ पैसे नाहीत अर्थात जो गरीब आहे त्याचे भाऊबंदसुद्धां त्याचा सन्मान वगैरे ठेवीत नाहीत व त्याला कोठेंच मान नसतो. तो श्रीमंताच्या घरीं

गैला असतां स्वस्तिक्सेम वमैरे, ह्मणजे तूं बरा आहेसना ? असेंही कोणी विचारीत नाही. दुसरें, त्याला अंगांत घालण्यास कापडें मिळत नाहीत ह्मणून श्रीमान लोकांजवळ कसें जावें, ते आपला तिढकारा करतील, ह्मणून तो विचारा लाजेनें त्यांजपासून चार पाउलें दूर दूरच असतो. तो त्यांजवळ येत नाही. आणि ह्या सर्वांच्या योगानें त्याला असें वाटतें कीं, गरिबी जी आहे ती मोठी नरकवासच आहे. हर हर ! अशा गरिबीरूप नरकांत राहणाराच्या जिण्याला ह्मणजे वांचण्याला धिक्कार असो. खचित व्यर्थ त्या बापुड्याचें जिणें !!!

पाहा, हें सर्व खरें आहे. आणि ३ च्या सवय्यीच्या ही ४ थी सवय्यी व हा श्लोक उलट आहे आणि तिचें यांनीं यथास्थित खंडण केलें आहे. अशा परस्पर विरुद्ध कविता मुलांला शिकविणें ठीक नाही. तर खऱ्या अर्थाच्या मात्र शिकवाव्या. सारांश, ज्या दोन दारिद्र्या विषयी कविता घेतल्या आहेत त्या ठेवून “ अर्थ सुयोगवियोगहि केवळ दुःख अजस्रहि देत असे ” अशा ह्यांच्या उलट व खोट्या विचारांच्या कविता सरकारी पुस्तकांत असूं नयेत. आतां शेवटल्या सवय्यीकडे वळूं. हीं खऱ्या पतिव्रता स्त्रीचें लक्षण सांगितलें आहे.

“ जीस गमे पद अन्य गृहीं जर ठेविचलें जणु सर्प शिरीं ॥

प्राक्य जिचें अति दुर्लभ ज्यापरि दुर्मिळ जें धन लोभिकरीं ” ॥

ह्मणजे दुसऱ्याच्या घरीं पाऊल ठेविलें तर जसें काय

प्रत्यक्ष सर्पाच्या मस्तकावरच ठेविलें आहे कीं काय, असें जिला वाटतें, ह्मणजे जी आपल्या घरा बाहेर जात नाहीं अर्थात् जी पडद्यांतील बायको, ती आणि तसेंच जिचें बोलणें इतकें मर्यादेचें व हळू कीं, तें लोकांस ऐकूं सुद्धां येऊं नये. तें कसें? तर ज्याप्रमाणें कवडीचुंबक मनुष्याच्या हातून कदापि पैका सुटावयाचा नाही. ह्मणजे “चमडी ज्याव पण दमडी न ज्याव ” असा तो मनुष्य असतो, त्या प्रमाणें पतिव्रता स्त्रीचें भाषण दुर्लभ असतें, ती खरी पतिव्रता. हे लक्षण मोगलाईतील पतिव्रता स्त्रीस कदाचित् शोभत असेल; पण खरोखर आह्लांस ह्या एकोणीसाव्या शतकांत व सुधारलेल्या इंग्रज सरकारच्या राज्यांत शोभत नाही. हल्लीं आपण असें पाहतों कीं, घरांत बायको कांहीं जोरानें बोलली आणि नवरा आपल्या मित्रांबरोबर बसला आहे आणि जर त्याच्या कांनीं बायकोचा शब्द आला तर तो धांवून बायकोला शिवीगाळ करून ह्मणतो कीं “ रांडे, लाज नाहीं तुला ? घरती आहेस किंवा कसबीण आहेस ? काय कल कल कल करितेस ? बाजार बसवी जशी. खोलीच्या बाहेर शब्द जाऊं नये ” वगैरे. कोणी कोणी तर बायकांस, त्या जोरानें बोलल्यामुळें, झोड झोड झोडतात. हे सर्व प्रकार ह्या सवय्यांत वर्णिलेल्या उपदेशासारख्या उपदेशांचीं फळें होत. आपल्या ह्या देशांतील वडील असेंच मुलांस सांगत आले आहेत. आणि अशा उपदेशाच्या योगानें स्त्रिया गुलामांप्रमाणें होऊन राहिल्या आहेत. माझे ह्या संबधानें

इतकेंच ह्मणणें आहे कीं, ज्याप्रमाणें कोणी संभावित गृहस्थ जेवढ्या मर्यादेनें बोलिल, चालेल, व वागेल, त्याचप्रमाणें स्त्रियांनीं वागावें हेंच योग्य होय.

सदाचरणाविषयीं आर्या.

ह्यांतील शेवटील आर्या अशी आहे कीं:—

“ दिधलें दुःख परानें, उसनें फेडूं नयेचि सोसावें ॥

शिक्षा देव त्याला, करिल ह्मणोनी उगेंच बैसावें ” ॥ ५ ॥

ह्या आर्येतील उपदेश फार चांगला आहे. कारण आपणांस कोणी दुःख दिलें असतां आपणही त्याला उलट दुःख दिलें तर दुखापती वाढत जातील व कलह, द्वेष वगैरे दुणावत जाऊन जगांत वाईट परिणाम होतील, ह्मणून परतून दुःख देऊं नये, असा उपदेश ह्यांत आहे. पण परानें दिलें दुःख कां सोसावें याचें जें कारण सांगितलें आहे तें बरोबर नाही. कारण त्यांत सूड उगविण्याच्या बुद्धिची कल्पना भरून दिली आहे. तें कारण हें कीं, “ देव त्याला शिक्षा करील ” असें मनांत आणून आपण स्वस्थ बसावें. ह्मणजे त्यानें आपल्याला दुःख दिल्याबद्दल देव त्याचा सूड उगवील ह्मणून आपण स्वतःच सूड उगवूं नये, पण जर देव सूड उगविणार नसला तर आपण सोसूं नये, मग आपणही त्याला परत दुःख द्यावें. मग आपण सूड उगवावा. पण सूड उगवायाचा खरा. दुसरा ह्याच्या संबधानें असा विचार आहे कीं, जर एकास दुसऱ्यांनीं दुःख दिलें व तें सर्व जर त्यानें

निमुटपणें सोसून घेतलें तर जगामध्ये दुष्ट जन वाढून सज्जनांचा संहार करीतील. ह्मणून असें निमुटपणें सोसणें हें ठीक नव्हे. तर त्यांचें योग्य रोतीनें पारिपत्य होऊन त्यांचें तें दुष्टाचरण नाहीसें झालें पाहिजे व ते सुधारले पाहिजेत. असें न करतां देव त्यांस शिक्षा करील असा समज घेऊन बसणें केवळ अज्ञानपणाचें व वेंडेपणाचें काम आहे. अशा प्रकारें वस्तुतः व्यवहारांत कोणी वागत नाहीत, असें वागतां येणार नाही, व वागतां आलें तरी तसें वागणें हें ठीक नाही. असें असतां उगाच अनाचरणीय व निष्फळ प्रकारचे उपदेश झुलांला कशा करितां करावे बरें?

दुष्ट व्यसनं.

“ गांजा ओढूं नको सुरा पिउं नको ” ह्या श्लोकाच्या चवथ्या चरणांत असें झटलें आहे कीं;—

“ विद्या ज्ञान धना सदा मिळविल्या वांचून राहूं नको ” ॥

ह्मणजे विद्या, ज्ञान, व द्रव्य हीं नेहमीं तूं मिळवीत जा. तीं मिळविल्या शिवाय तूं राहूं नको. हा उपदेश अत्युत्तम व अमोल्य आहे. ह्या विषयीं मला एवढेंच विचारणें आहे कीं, जर हा उपदेश खरा आहे तर मग मागें सवध्यांत वर्णन केलेलें, ह्या उपदेशाच्या उलट “ अर्थ सुयोग वियोगहि केवळ दुःख अजस्रहि देत असे ” “ हा वरि अर्थ असोनि अनर्थ असे ” वगैरे जें आहे त्याचें प्रयोजन काय ?

अभंग तुकारामाचे.

सातः--“ पर द्रव्य परजाया ॥ पाहुन बायां न मुलावें ” ॥

“ परद्रव्य परनारी ॥ अभिलाषुनी नाक धरी ” ॥

“ बंध्ये न होती लेंकुरें ॥ काय कीजे त्या भ्रतारें ” ॥

वगैरे प्रकारचीं जीं वाक्यें तीं मुलां मुलींच्या शाळेंतील पुस्तकांच्या कवितेंत असण्याची कांहीं आवश्यकता नाहीं. करितां असे प्रकार त्या पुस्तकांतून मुळांच वर्ज करावे.

दुःशासनवध. आर्या.

एकशें एक कौरव आणि पांच पांडव हे सखे चुलत बंधु होते. पण त्यांत नित्य कलह होत असत. आपले प्रस्तुतच्या आर्यंत, पांडवांकडील भीम व कौरवांकडील दुःशासन या दोघांमध्ये जें घोर युद्ध झालें तेव्हांच्या प्रसंगाचे कवीनें वर्णन केलें आहे. सरकारी मराठी शाळेंतील क्रमिक पुस्तकांतील धेनुहरण ज्यांत, वसिष्ठ ऋषीजवळ एक कामधेनु (जे जे पदार्थ मागावे ते ते देणारी गाय) होती तिजपासून मनास वाटतील ते पदार्थ पाहिजेत तेव्हां वसिष्ठास मिळत, त्या धेनुस कान्यकुब्ज नांवाच्या देशांतील राजा विश्वामित्र बलात्कारानें नेऊं लागला, तेव्हां ती धेनु रागावली व तिनें आपल्या अंगापासून शवर शक नांवांचे योद्धे उत्पन्न केले. त्यांनीं विश्वामित्राच्या सैन्याचा पराभव करून त्यास पळविलें अशी कथा आहे ती, तसेंच स्वयंभक्तोपाख्यानाची ज्यांत, द्वारकेमध्ये सत्राजित नामेंकरून एक यादव राहत

होता. तो मोठा सूर्योपासक असे. एके दिवशीं त्यानें सूर्याची आराधना केल्यावरून प्रत्यक्ष सूर्य त्याजवळ येऊन उभा राहिला. सत्राजिताच्या भक्तिभावेकरून सूर्य प्रसन्न होत्साता आपल्या सेवकाला वर मागायास सांगितलें. त्यावरून सत्राजितानें सूर्याला हाटलें कीं, ज्या तुझ्या गळ्यांतील स्यमंतक मण्याच्या योगें करून तुझे प्रखर तेज पडतें तो मला द्यावा. त्या प्रमाणें सूर्यानें त्यास तो मणी देऊन आपण स्वस्थर्षीं गेला. हा मणी सत्राजित घेऊन द्वारकेस येत असतां नगरांत त्या मण्याचें सूर्या प्रमाणें तेज पडलें. हें पाहून लोक घाबरले व कृष्णाला जाऊन हकिकत सांगितली. कांहीं दिवसांनीं तो मणी कृष्णानें सत्राजितापार्शीं मागितला, पण तो त्यास देईना. पुढें एके दिवशीं सत्राजिताचा बंधु प्रसेन, हा मणी आपल्या गळ्यांत बांधून शिकारीस गेला होता तेथें सिंहानें त्यास ठार मारिलें व तो मणी घेऊन चालला. इतक्यांत त्यास अस्वलांचा राजा जांबुवंत (हा अस्वलच होता) त्यानें ठार मारून हा मणी आपल्या घरीं नेला आणि आपल्या मुलांला खेळाय्यास दिला. प्रसेन शिकारीहून मुदतीच्या वर फार वेळ गेला तरी अद्याप परत येत नाहीं तेव्हां आपला शत्रु जो कृष्ण यानेंच माझ्या भावास मारिलें असें तो समजला व त्या प्रमाणेंच तो लोकांला सांगूं लागला. ही वदंता कृष्णाच्या कानावर गेली, त्या वरून कृष्णाला वाटलें कीं, विनाकारण आपली नालस्तो होते तेव्हां त्या मण्याचा शोध लाऊन तो सत्राजितास द्यावा असें यो-

जून तो त्याचा शोध करायाला अरण्यांत गेला. त्याला तेथें मण्याबद्दल सर्व हक्किकत समजली. नंतर कृष्ण तो स्यमंतकमणि आणण्या करितां जांबुवंत अस्वलाचें घर जें पर्वताच्या खोल दर्रांत होतें तेथें गेला. तेथें त्या जांबुवंत अस्वलाची व कृष्णाची अहोरात्र २८ दिवस झोंबी होऊन शेवटीं अस्वल हरला. मग त्या अस्वलानें तो मणी व आपली मुलगी जांबुवंती कृष्णास अर्पण केली ह्मणजे त्याला बायको होण्याकरितां दिली व त्या अस्वलीस कृष्णानें आपली बायको केली. हें झाल्यावर दुसऱ्या दिवशीं कृष्णानें सत्राजितास तो मणी परत दिला. मग सत्राजितानें कृतज्ञतापूर्वक आपली मुलगी कृष्णास बायको होण्याला दिली, अशी कथा ह्यांत आहे. तसेंच कुशलवाख्यान, उत्तर गोग्रहण, जरासंध वध, कंसवध, वगैरे जे इतर धर्मातील प्रकरणांप्रमाणें विश्वासाला खरे पण विवेकाला अज्ञानपणाचे व खोटे अशा सर्व प्रकारांतील दुष्टपणा, असंभाव्यता, क्रूरता, विषयासक्ति, वगैरे विषयीं जर बोलूं गेलें तर पांच सात व्याख्यानें होतील. ह्मणून ते सर्व प्रकार एकाच बाजूस ठेवून फक्त एकाच प्रकरणाविषयीं ह्मणजे दुःशासनवधाविषयींच्या ज्या आर्या चौथ्या पुस्तकांत आहेत त्यांतील हक्किकत पुढें थोडक्यांत सांगून व थोड्या आर्या देऊन हा विषय पुरा करूं.

भीम व दुःशासन हे दोघे सखे चुलत बंधु यांनीं एकमेकांस दिलेलीं दुःखें आठवून, ह्मणजे एकमेकांच्या उखाळ्या पाखाळ्या काढून रागानें खवळलेल्या उन्मत्त हत्तीप्रमाणें ते

एकमेकांच्या अंगावर एकमेकांचा प्राण घेण्यास धांवले. सारांश ते पिसाळलेल्या जनावरांप्रमाणे एकमेकांवर धांवत गेले आणि एकमेकांस ठार मारण्याकरितां नाना तऱ्हेनें ताडण करूं लागले. होतां होतां, सर शेवटीं भीमानें दुःशासनाच्या कपाळावर गदा मारून त्याला जमिनीवर पाडिलें आणि इतक्यानेंच त्याच्या खुनशीपणाचा धाया न होतां कर्ण, दुर्योधन, कृपाचार्य, कृतवर्मा, अश्वत्थामा वगैरे जे तेथें होते त्या सर्वास भीम मोठ्या अभिमानानें व मोठ्या भूषणानें ओरडून ह्मणाला कीं अहो, मी भीमानें दुःशासनास मारीन अशा बद्दल जी प्रतिज्ञा केली आहे ती, माझे वाडवडील जे स्वर्गांत आहेत त्यांस ह्यावेळीं संतुष्ट करण्याकरितां खरी करितों, तुमच्या अंगीं सामर्थ्य असल्यास त्याचें (दुःशासनाचें) रक्षण करा. पण कोणी पुढें आला नाहीं. मग भूमीवर अगदीं निःशक्त पडलेला जो दुःशासन त्याच्याजवळ भीम मोठ्या वेगानें आला आणि अतिशय बळेंकरून त्यानें आपल्या पायांनें दुःशासनाचा कंठ दडपला आणि मग तरवारीनें त्याची छाती चिरली व तींतून भडभडां रक्त वाहूं लागलें. पाहा हे श्रोते जनहो, ह्या प्रकरणांत खुनशीपणा, दुष्टत्व, अज्ञानपणा वेडे विचार, पशुत्व वगैरे अयोग्य प्रकारांची कमालच झाली. आणि त्यांत हे प्रकार कोणाच्या संबंधानें, तर सख्या चुलत बंधूच्या संबंधानें. अहाहा ! केवढे सकुमार विचार !! त्याचा ऊर विदारून, त्यास ठार मारूनच, त्या पांच पांडवांपैकीं जो भीमकर्मा भीम

त्याचें शांस्त्रन झालें नाहीं. तर पुढें त्यानें काय केलें तें हे प्रिय श्रोते जन हो श्रवण करा. पाहा पुढें तर मनुष्याच्या दुष्टत्वाचीच नव्हे तर प्रत्यक्ष राक्षसाच्या दुष्टपणाची सुद्धां कमालच झाली. हाय हाय !! तें प्रकरण सांगण्याला सुद्धां माझे मन घेत नाहीं. ऐवढें क्रौर्य प्रत्यक्ष वेताळालाही लाजविणारें तें आहे. भीमानें दुःशासनाचा ऊर चिरून,

“ मग कंठनाळ चर चर, तो सत्य करावया विरुद्ध कापी ॥

देउनि मिटक्या मट मट, घट घट त्या स्वाहितासृग्दका पी ॥१२॥ ”

ह्मणजे, दुःशासनास मारून त्याचें रक्त पिईन अशी जी भीमाची प्रतिज्ञा होती ती खरी करून दाखविण्या करितां भीमानें दुःशासनाच्या मानेचें नरडें चर चरां कापिलें आणि त्यानें आपला सखा चुलत भाऊ जो दुःशासन त्याचें रक्त मिटक्या मारून मटमटां घटघटां प्राशिलें. अहाहा, केवढी बंधुप्रीति व केवढी कोमलता ! निदान केवढा मनुष्यपणा तरी हा ! बरें हें असें करणें त्याला कंटाळवाणें, व ओंगळ वाटलें असेंही नाहीं. एवढा त्याचा खुनशीपणा कीं तो ह्मणतो:—

“ जे जे लोकीं असती रस त्यांची तों न माधुरी थोडी ॥

परि अरिच्या रक्तरसीं मज बहु त्यांहूनि लागली गोडी ॥१३॥ ”

जगांत मधुर, आम्ल, खारट, कडु, तुरट, आणि तिखट असे जे षड्रस आहेत त्या सर्व रसां पेशांही ह्या सख्या चुलत बंधूच्या (शत्रूच्या) रक्तांत त्याला अधिक गोडी लागली. होय, एवढी अप्रतिम गोडी त्याला आपल्या चुलत भावाच्या रक्तांत लागली ह्मणूनच त्यानें काय केलें ? तर,

“ ऐसैं बंदोनि ओष्टप्रांत जिभेनें पुनःपुनः चाटी ॥ ”

ह्या आर्येच्या पूर्वीच्या (१३ व्या) आर्यंत वर्णिल्या प्रमाणें रक्ताची आपल्याला गोडी लागली असैं बोलून, तो रक्त पितांना जें रक्त ओंठाला लागलें होतें तें तो जिभेनें पुनःपुनः चाटून खाऊं लागला. नंतरः—

“ भीम पुन्हां दुःशासन रक्तं अंजलि भरोनियां डोले ॥

मिटक्या देउनि पाहुनि, कर्ण सुयोधन मुखाकडे बोले ” ॥ १८ ॥

भीमानें दुःशासनाच्या रक्तानें आपली ओंजळी भरून तो मोठ्या दिमाखानें डोलूं लागला. आणि त्या ओंजळांतील रक्ताच्या मिटक्या मारून कर्ण व दुर्योधन यांच्या तोंडाकडे पाहून ह्मणाला की, अरेः—

“ पीतो हें रक्त तुझे हांसत होतासि मज जसा भणगा ॥

दुःशासना तसा तूं पुनरपि गौर्गोः स्वआननें ह्मण गा ” ॥ १९ ॥

अर्थ. अरे दुःशासना, हें पाहा तुझे आतां मी रक्त पितों; अरे जसें एखाद्या भिकाऱ्यास हांसावें, तसा तूं मला मागें हांसत होतास. आणि पांडव अनाथ गायरे गाय असैं ह्मणून तूं आह्मांस हिणवीत होतास. तर आतां तूंच आपल्या स्वतःला, गायरे गाय मी, असैं ह्मणून घे पाहूं. छीः छीः केवढा खुनशीपणा हा !!! शिवाय हें जें एवढें कर्म केलें त्या बदल त्याला दुःख वाटलें असैं नाहीं; तर तो उलटा,

“ ऐसैं बोलत हांसत शत्रुरुधिरदिग्धपाणिमुख विकट ॥

प्रकट महा भैरवसा नाचत गेला जयाच्युता निकट ” ॥ २१ ॥

“ कुळक्षयमूळा ” वगैरे २० व्या आर्यंत वर्णिल्या

प्रमाणें बोलत व हांसत तो भीमसेन, ज्याचे हात व तोंड दुःशासनाच्या रक्तानें भरलेले होते व त्याच्या योगानें तो भयंकर दिसत होता, जणूं काय महा भैरवच प्रकट झाला आहे असा तो, रुष्ण व अर्जुन यांजकडे नाचत गेला.

पाहा, आतां ह्या ठिकाणीं माझीं आज सतत दोन महिने अहिंसा विषयावर व्याख्यानें चाललीं आहेत. व आपण अहिंसेच्या संबंदानें कांहीं प्रयत्न करितों आहों. पशुवधापासून क्रौर्य व तामस गुण विशेष येतात अशी विलायतेंत व अमेरिकेंत कांहीं लोकांचीं मते होऊं लागलीं आहेत व मांसाहार निषेधक मंडळ्या उपस्थित झाल्या आहेत. धर्माणि आमच्या सरकारी शाळांत कोणी मनुष्य आपल्या चुलत बंधूचें रक्त पितो असें मनुष्यपणाच्या गुणाला लज्जित करणारें भयंकर वर्णन गळ्यावर गाण्यास मुलें शिकताहेत. तेव्हां ह्यास काय ह्मणावें बरें? असे प्रकार आमच्या सरकारी पुस्तकांतून नाहींसे व्हावेत हेंच उत्तम होय. ह्मणजे आमच्या कन्या पुत्रांचीं कोमलांतःकरणें अशा ह्या महत् क्रूर, अयोग्य, विपरीत व अस्वभाविक वर्णनांनीं विटाळलीं जाणार नाहींत. असो; आतां ही दुःशासनवधावरील आपलो टीका पुरी करण्या पूर्वीं इतकें ह्मटलें पाहिजे कीं, आपल्या सरकारी पुस्तकांत जीं कांहीं पौराणिक आख्यानें आहेत तीं विवेकाला खोटीं जरी असलीं तरी तीं आख्यानें खरीं आहेत असा विश्वास धरून ज्या अर्थीं मुलांला शिकविलीं जात नाहींत तर फक्त अर्थ स्पष्टीकरणार्थ शिकविलीं जातात, त्या अर्थीं

त्यांत विशेष हरकत आहे असें नाही. पण ज्या आख्यानांत कामवासना प्राधान्य आहे किंवा ज्यांत मानुष्य व त्यांत बंधु रक्तप्राशी भीमासारख्या मानवरूपी व्याघ्र प्राण्याचें वर्णन आहे, असलीं आख्यानें अवश्य गाळलींच पाहिजेत आणि त्या बदल नीति व नाना प्रकारचे दुसरे उपयुक्त विषयांवर सांप्रतच्या कवीं कडून सोपीं आणि तर्शांच कठीणही काव्ये करवावीं, ह्मणजे मुलांला सद्गुण व उपयुक्त ज्ञान प्राप्त होऊन कवितेचा अर्थ लावण्याचें सामर्थ्य येण्याला व शब्दांचा भ्रमणा होण्याला बरें पडेल, आणि अनर्थकारक परिणामही टळतील.

सुभाषित कविता.

“ संताप दे घास्तव चंद्र नोहे ॥ रवी ह्मणावा तरि रात्र आहे ॥

हा सागरांतून निघोन गेला ॥ आकाश मांगीं वडवाग्नि ठेला ” ॥४॥

ह्या श्लोकाचा अर्थ असा कीं, चांदण्यांत बसून थंडपणा यावा तो न येतां उलटी जिवाची आग किंवा गर्मी होते, ह्यास्तव हा चंद्र नव्हे तर सूर्य आहे. बरें, हा सूर्य ह्मणावा. तर ही रात्र आहे. रात्रींचा सूर्य कोठचा ? समुद्रांत वडवाग्नि असतो असा कांहीं लोकांचा समज आहे, तो वडवाग्नि समुद्रांतून निघून गेला आणि तो आकाशांत जाऊन राहिला, तो हा वडवाग्नीच आकाशांत दिसतो आहे, हा चंद्र नव्हे, एवढा हा कवितेचा अर्थ झाला. पण ह्यावरून कांहींच समज पडत नाही. ह्मणून ह्याचें इंगित मुलांना मास्तर लोक समजावून

देतात. न समजावून दिलें तर मग ही कविता शुद्ध वेडगळ-पणाची बक बक दिसणार. कारण त्यांत कशाचा कशाला संबंध नाही. पण ह्या श्लोकांत जें आहे ती उत्प्रेक्षा आहे. उत्प्रेक्षा ह्मणून भाषेंतील एक अलंकार आहे. दोन पदार्थांत कांहीं गोष्टी सारख्या जेथें आढळतात, तेथें कवि एका पदार्थावर दुसऱ्याचा आरोप करितो ह्मणजे तोच हा पदार्थ आहे असें कवि ह्मणतो त्यास उत्प्रेक्षा अलंकार असें नांव दिलें आहे. कोणी पुरुष स्त्रीवियोगामुळें संतप्त होऊन थंड होण्याकरितां चांदण्यांत येऊन बसला, तेव्हां चंद्राकडे पाहून आपल्या स्त्रीचें स्मरण झाल्याबरोबर त्याला काम विकार पहिल्यापेक्षां जास्त होऊन अंगाचा संताप अधिक होऊं लागला, तेव्हां चंद्राकडे पाहून वर लिहिल्या प्रमाणें तो ह्मणतो. एवढें सांगून देणें शिक्षकांस भाग पडतें व ते सांगतातच.

हे प्रकार आमच्या मुलांना ह्या कवितेसाठीं समजावून द्यावे लागतात. पण ही कविताच ह्या पुस्तकांतून काढून टाकिली तर कसें ? पुरुषाला स्त्रीभोगाविषयीं किंवा स्त्रीला पुरुषभोगाविषयीं जी इच्छा होते तो काम, तो चेततो, आणि त्याच्या योगानें जिवाची तळमळ होते, चांदण्यांत बसल्या-नें कामेच्छा विशेष होते, वगैरे प्रकार आमच्या मुलां मुलींना शिकविण्याची कशाकरितां तसदी घेतात नकळे.

आर्या.

“ अनुकूळ देव असतां न समर्थ करावयास हानि यम ॥

होतां ते प्रतिकूळ प्रबळही दुर्बळचि होय हा नियम ” ॥

ज्ञांत दैवाचें महत्त्व वर्णिलें आहे. दैव ह्मणजे प्राक्तन, प्रारब्ध, नशीब. हें अनुकूळ ह्मणजे वश्य किंवा आपल्या तर्फेनें किंवा सहाय्य असतां साक्षात् यम देखील आपली हानि ह्मणजे तोटा किंवा नाश करण्यास समर्थ होत नाहीं; पण दैव प्रतिकूळ ह्मणजे विपरीत झालें असतां कोणी मोठा बळवान असला तरी तो निर्बळच होतो, असा नियम आहे. असे प्रकार मुलांनीं लहानपणीं पाठ केले, गळ्यावर हल्ले, अन्वयार्थ केला ह्मणजे अर्थात त्या कवितेंतील मुद्दे त्यांचे सिद्धांत बनून राहतात, आणि राहिलेही आहेत असें अनुभवास पटते. आतां ह्या दैववाद्यांचे खोटे सिद्धांत मुलांच्या कोमळ, अशिक्षित व अज्ञान मनावर कां बिंबवावे बरें ? आमचें सरकार किंवा निदान विद्याखातें दैववादी आहे काय ? ह्या अशा मतांच्या कविता सरकारी पुस्तकांत असल्यानें मुलांचे व दैववादी मनुष्यांचे विचार ही फारच चमत्कारिक होतात. मी आपल्या शाळेंतील मुलांला उद्योगाच्या महत्त्वा बद्दल सांगितलें असतां मुलें साफ असें ह्मणत कीं, हवे तेवढे जरी उद्योग केले किंवा न केले तरी दैवांत आहे तेंच होईल. तें कधीं चुकणार नाहीं. ह्या दैवमताच्या विरुद्ध मी प्रतिपादन केले कीं तीं मुलें लागलींच ह्मणत कीं, असें जर आहे

ह्मणजे दैव, नशीब वगैरे जर केवळ काल्पनिक आहे तर मग सरकाराने शाळांतील पुस्तकांत “ अनुकूळ दैव असतां ” ही आर्या कशा करितां घातली आहे ? हे दैवा संबंधीं विचार ह्या आपल्या सुधारलेल्या इंग्रज सरकारालाही मान्य आहेत. बरें, असें मुलेंच ह्मणतात असें नव्हे, तर पोक्त मनष्येही अशा-प्रमाणें ह्मणतात. अहो फार तर काय, पण सभेमध्ये उद्योग व दैव अशा बद्दल विषय असला ह्मणजे ह्या आर्येचा उपयोग होतां मां ऐकिलें आहे, व आपल्या श्रोतृ जनांपैकीही अनेकांच्या अनुभवास ही गोष्ट आली असेल.

पुस्तक पांचवें. अभाग तुकारामाचे.

“ सत्य संकल्पाचा दाता भगवान ” ह्या अभागांत “ भावबळें फळ इच्छेचें तें ” असें लिहिलें आहे. ह्याचा अर्थ,—विश्वासाच्या बळांनं इच्छिलेलें फळ प्राप्त होतें, असा झाला. मी ह्मणतो कां ह्यांत कांहीं अर्थ नाही आणि अर्थ जर असेल तर तो अनर्थ आहे असें समजायाचें. विश्वास ह्मणजे काय आणि विश्वासानें इच्छिलेलें फळ प्राप्त होतें ह्या ह्मणण्याचा अभिप्राय काय ? कोणत्याही फळप्राप्तीसाठीं योग्य प्रकारचे प्रयत्न असले पाहिजेत. विश्वासानें प्राप्ति होईल ह्मणून समजून राहिलें तर प्राप्ति नव्हे, तर अप्राप्तिच होणार हें खचित. तेव्हां तुकारामाचा अभाग आहे ह्मणून, हवें तें—मग त्यांत अर्थ असो अगर नसो—हित असो नसो, त्या-

पासून अज्ञानपणाचे समज होवोत, किंवा पाहिजे तें होवो, पण मुलांला शिकवायाचें, हें ठीक नाहीं. तेव्हां तुकारामाचें किंवा कोणाचेंही कांहीं असो, योग्यायोग्य जाणून त्याचा उपयोग करावा हाच उत्तम पक्ष होय. पुढें, तिसऱ्या अभंगांत कोणता मनुष्य धन्य ह्मणजे पुण्यवान् ह्याबद्दल ह्मटलें आहे. त्यांत ज्या गोष्टी सांगितल्या आहेत त्यांत “न ह्मणे कोणासी उत्तम वाईट ” तो मनुष्य धन्य असें ह्मटलें आहे. आपणा कोणांसही हें मत मान्य नसेल. अहो, खरोखर जो कोणी उत्तम आहे त्यास उत्तम न ह्मणणें व जो खरोखरच वाईट आहे त्याला वाईट न ह्मणणें हें मत जर स्वीकारिलें तर जग फारच बिघडून जाईल. लोकांचे गुण दोष ममतेनें दाखविणें व चुकीविषयीं खात्री करणें, वाईटाला वाईट व चांगल्याला चांगलें ह्मणणें, अर्थात वाईटाला योग्य रीतीनें दोष देणें व चांगल्याची योग्य रीतीनें स्तुति करणें वगैरे जे प्रकार आहेत त्यांच्या योगानें जग सुधारण्यास फारच सहाय होतें. वाईटांला लाज उत्पन्न होते व चांगल्यांस उत्तेजन येतें. पण हा तुकारामी उपदेश घेतला असतां चांगला परिणाम न होतां उलटा वाईट परिणाम होईल. तेव्हां मुलांला व सर्व लोकांला असा उपदेश केला पाहिजे कीं, बऱ्याला बरें व वाईटाला वाईट असें कोणाचीही भीड न बाळगतां योग्य रीतीनें ह्मणण्याला, वाईट टाकण्याला व बरें स्वीकारण्याला कधीं अनमान करूं नये, हें आपलें कर्तव्य कर्म होय. हाच उपदेश योग्य असून ह्मणनेंच जगांत सुख व कल्याण होणार आहे, अन्यथा नाहीं.

वाईटाला जर लोक वाईट न ह्मणतील तर जगांत दुर्जनांचा भरणे दिवसानुदिवस अधिकाधिक होऊन जगाची मोठी भयंकर स्थिति होईल. जगाकडे पाहतां तुकारामी उपदेशाप्रमाणें कोणी वागतो असें दिसत नाहीं. सरकार तरी असें वागतें काय? निदान विद्याखातें तरी असें वागतें काय? विद्याखातें तर वाईटाला वाईट ह्मणतें व चांगल्याला चांगलें ह्मणतें एवढेंच नाहीं तर वाईटाला शिक्षा करितें व चांगल्याला इनाम देतें. असें जर आहे तर मग सरकारानें आपल्या प्रजेच्या मुलांला “ न ह्मणे कोणासी उत्तम वाईट ” तो मनुष्य धन्य अशी व्याख्या कशा करितां व्यर्थ शिकवावी बरें? असो, आजपर्यंत जें झालें तें झालें. पण या पुढें तरी केवळ डोळेझांक न होतां ह्या व ह्यासारख्या अनेक गोष्टींचा आमचें दयाळू व विचारी सरकार योग्य विचार करील आणि आपल्या बाल प्रजेस शुद्ध व सत्य विचारांचें ज्ञानरूपी खाजें देऊन संसारीं उत्तम प्रकारें उपयोगी पडण्यासारखी व सुखावह होण्या सारखी त्यांची बुद्धि, कल्पना व विचार होतांल अशा प्रकारें तजवीज करील अशी पूर्ण अशा आहे.

मूर्खांची लक्षणें.

“ जन्मला जयांचे उदरीं ॥ तयांशीं जो विरोध करी ॥

सखी मानिली अंतुरी ॥ तो एक मूर्ख ॥ १ ॥ ”

ह्या ओंवीत मूर्खांची दोन लक्षणें सांगितली आहेत. पहिलें हें कीं, ज्यांच्या पोटीं आपण जन्म घेतला त्यांशीं ह्मणजे

आपल्या आईबापांशीं वैरभावानें वागणें हें मूर्खाचें एक लक्षण. आणि दुसरें कोणतें तर आपल्या स्वतःच्या बायकोला सखी ह्मणजे प्रिय किंवा प्रिय मैत्रीण मानणें हें मूर्खाचें दुसरें लक्षण आहे. ह्या लक्षणांतून पहिलें जें आहे तें योग्य आहे. पण दुसरें अगदीं अयोग्य आहे. हीं लिहिणारा रामदास, ह्यानें संसार सोडून जुन्या प्रकारचें वैराग्य स्वोकारिल्लें होतें व तो बोलून चालून जुन्या मताचा होता, तेव्हां त्याचे असे विचार कां असावेत ह्याबद्दल फारसें आश्चर्य वाटत नाहीं, पण आमच्या सरकारानें असें मत मुलांमुलींस कां शिकवावें ह्याबद्दलच फार आश्चर्य वाटतें. सुधारलेल्या देशांमध्ये स्वतःच्या स्त्रियेस, मित्र व परम जिवलग मानणें हें उत्तम मानलें आहे, व हें योग्यच आहे. अज्ञान लोकांत हिला हलकें मानून ती नवऱ्याच्या पायांतील वहाण, ती सासू सासऱ्याची, नणंदा जावांची बटीक असें मानलें जातें. आणि आपल्या लेंकास उपदेशही असतो कीं, “ बाबारे, पायांतील वहाण पायांतच ठेवावो, डोकीवर घेऊं नये. जर एकदां डोकीवर चढली तर फार कठीण जाईल.” आणि मुलगा जर आपल्या बायकोसीं प्रीतीनें वागतो, गोष्टी करितो, तर हे प्रकार अज्ञान सासूला सहन न होऊन तो न्याला ह्मणते “ बायको अगदीं तुझा जीव झाला, अगदीं बावरलास बायको पाहून, आतां डोक्यावर बायकोला घेऊन तरी नाच; तुलाच जशी बायको आहे, दुनियेंत दुसऱ्या कोणाला बायका नाहींत वाटतें; बायकोला जग कसें वागवितें तें पाहा, असे लाड कामाचे

नाहींत, बायकोची जात आहे" वगैर शुद्ध अडाणीपणाचे विचार हजारों जनांचे आहेत. आणि कदाचित रामदासाचेही असेच असतील तेव्हां त्यानें वरप्रमाणें मूर्खाचें लक्षण लिहिलें असावें. कोणी जर करितां असा कदाचित अर्थ काढील कीं, बायकोशीं प्रेम धरून आईबापांशीं वैर धरणें हें मूर्खाचें लक्षण आहे. ह्यावर मी असें ह्मणतां कीं, प्रीतोची वांटणी होते किंवा ती विभागली जाते असें नाहीं. आईबापांवरील प्रेम कमी केल्या शिवाय बायकोवर प्रेम करितां येत नाहीं, किंवा बायकोवर प्रेम केलें तर आईबापांवर प्रेम करण्याला प्रेमापैकीं कांहीं उरत नाहीं असें कांहीं नाहीं. जगांत अनेक गोष्टींचा तोटा जरी असला तरी प्रेमाचा तोटा मुळींच नाहीं. प्रेम जेवढें करावें व जेवढ्यांवर करावें तेवढें आहेच. त्यांत कशाची खुंट ? खुंट नाहीं एवढेंच नव्हे तर तें जस जसें अधिक करावें तस तसें अधिकाधिक वाढतें. तेव्हां बायकोवरील प्रेम वाढण्यांत आणि पितरांवरील कमी होण्यांत कांहीं संबंध नाहीं. कोणी याच्यावरही कदाचित असें ह्मणेल कीं, ह्या पडल्या कविता तेव्हां ह्यांत जशा कवीची कल्पना धांवल तशी कविता येते. अमक्याच प्रकारचे विचार त्यांत येणें ह्मटलें ह्मणजे साधणें नाहीं. ह्यावर मी असें ह्मणतां कीं जर कवितांचा असा प्रकार असेल तर मग फार भयंकर गोष्ट आहे. मग जगांतून कविता नाहींतशाच केल्या पाहिजेत. त्या नाशकारक आहेत, सुखकारक नाहींत, असें ह्मटलें पाहिजे. पण खरो गोष्ट तशी नाहीं; जर अज्ञानपणाचे व वेडे विचार कावतांत येऊं

शकतात तर त्यांत चांगले व व्यवस्थित विचार अवश्य येऊं शकतील. कवितेंत बरे वाईट विचार येणें हें कवींच्या विचारांवर आहे आणि त्यांची निवड करणें आपणांकडे आहे. तेव्हां आपण कवितांची निवड करिते वेळीं बऱ्या वाईट विचारांकडे लक्ष दिलें पाहिजे. नाहीतर उगाच कविता ह्मणून पुस्तकांत सादर करणें ह्यांत काय फळ ? उलटा अनर्थ.—उदाहरणार्थ, “ दोन आणे तीन गणा खास ॥ पांच न सत्रा जाणा चाळीस ॥ पंचवीस आणि शंभर अष्टेचाळीस ॥ उमजून घ्या मनीं ॥ १ ॥ ” अशा प्रकारच्या जर ओंव्या करून पुस्तकांत घातल्या तर कसें बरे ? शुद्ध वेंडेपणाचें होईल. करितां ज्या कविता सरकारी शाळांतील पुस्तकांत घेणें त्या विवेकानें, विचारानें व बरे वाईट जाणून घ्याव्या. पुढे पांचव्या ओंवांत असें सांगितलें आहे कीं:—“ न मिळे आलिया पदार्था ॥ तो एक मूर्ख ” ॥ ह्मणजे जें कांहीं आपणांकडे येतें किंवा कोणी आणितें किंवा देतें तें जो घेत नाही तो एक मूर्ख समजावा. आतां पाहा चोरीचा माल आला आणि तो कोणी न घेतला तर तो मूर्ख काय ? आपल्या मुलाला हव्या तशा वाईट मनुष्याची मुलगी सांगून आली आणि तिला वरिलें नाही तर तो मूर्ख काय ? ह्याचा अर्थ तरी काय ? ह्याच अर्थाची एक ह्मण पडली आहे ती ही कां, “ मागायाला आलेल्यास द्यावें व सांगून आलेलें घ्यावें; नाकारूं नये. ” ह्या ह्मणीचा लोक बहुत करून मुलगा मुलगी वरण्याच्या बाबतींत फार उपयोग करितात. पण हें अज्ञानपणाचें होय. परंतु आह्मांला

सज्ञानपणाचें शिकणें आहे. पुढें असें झटलें आहे कीं:—

“ पाखंड मत स्विकारी ॥ तो एक मूर्ख ॥ १८ ॥ ”

पाखंड मत ह्मणजे नास्तिक मत (बौद्धपक्षपणादि). ह्मणजे नास्तिकमत स्वीकारणें किंवा बौद्धमत स्वीकारणें हें मूर्खपण काय ? अहो, अमक्या कोणत्या प्रकारचीं मते कोणाचीं होणें हें ज्याचा त्याचा जसा विचार, शोध, अवलोकन, विद्या, तर्क, सहवास वगैरे असतात त्यावर अवलंबून असतें. तेव्हां तशीं त्याचीं मते झालां ह्मणून तो मूर्ख काय ? जर कांहीं मूर्खत्वाचें असेल तर हें ह्मणणेंच आधीं मूर्खत्वाचें आहे. बरें दुसरा अर्थ, बौद्धपक्षपणादी ह्मणजे बौद्ध धर्मा होणें हें मूर्खत्वाचें आहे, तर अर्थात जगामध्यें आज एक द्वितीयांश बौद्ध धर्माचे लोक आहेत तेव्हां ते सर्व मूर्ख काय ? काय आश्चर्य हें !!! आणि हें मूर्खाचें लक्षण ह्मणून आमच्या मलांला शिकवायाचें ? बरें दुसरें असें आहे कीं, ज्याला त्याला वाटतें कीं माझ्या धर्मा शिवाय जे कोणी दुसऱ्या धर्माचें लोक आहेत ते पाखंडमती होत. तसेंच नवीन कांहीं कोणी मत काढलें आणि तें सुधारणुकीचें, बरें व खरें जरी असलें तरी जुन्या लोकांला तें पाखंड मत वाटतें. पाहा डार्विनचें मत ख्रिस्ती लोकांला पाखंड मत वाटतें; ब्रँडलॉचें मत प्रार्थनावादि जनांला पाखंड मत वाटतें; येशु ख्रिस्ताचें मत इस्राएलांना पाखंड मत वाटतें; बुद्धाचें मत ब्राह्मण लोकांला पाखंडी वाटतें; असा हा प्रकार अनंत गोष्टींत परस्परांच्या संबंधानें चाललेला आहे.

तर भग ह्यांत पाखंड मत कोणतें व सत्य मत कोणतें ? तेव्हां अर्थात, ह्याच्या मतानें तो, त्याच्या मतानें हा, असें करितां करितां सर्व जगांतील लोक पाखंड मती आहेत असें होईल आणि रामदासाच्या “ मूर्खाच्या ” व्याख्ये प्रमाणें सर्व जगांतील लोक मूर्ख आहेत असें ठरेल. तर ह्याचा योग्य विचार होऊन व्यवस्था व्हावी हें बरें. शेवटीं रामदास ह्मणतात कीं;—

“ मूर्खोमाजि परम मूर्ख ॥ जो संसारी मानी सुख ॥

संसारदुःखा एवढें दुःख ॥ गणीच ना जो ॥ २२ ॥ ”

ह्मणजे रामदासानें जीं मूर्खांचीं लक्षणें सांगितलीं आहेत. त्यांत “ शरणागतासि अच्हेरी ॥ ” “ उपकाराचा करी अनुपकार ॥ ” “ परपीडिचें मानो सुखा ॥ पर सुखें मानी दुःख ॥ ” “ क्रियेवीण सांगे ज्ञान ” वगैरें लक्षणें सांगितलीं आहेत त्या सर्वांपेक्षां तो ह्मणतो कीं, परम ह्मणजे मोठा मूर्ख कोणता तर जो संसारांत सुख मानितो आणि त्याच्या एवढें ह्मणजे संसारा एवढें मोठें दुःख कोणतेंच नाही, असें जो समजत नाही तो. रामदासानें संसार सोडून वनवास पतकशिला होता. तेव्हां त्यानें आपल्या मताप्रमाणें हें जें झटलें आहे तें साहजिकच आहे. पण आह्मांला जरी आतां साधु, नीतिमत, लोककल्याणासाठीं व जनसुखासाठीं झटणारे जन हवे आहेत खरे, तरी पण ते अशा रामदासी जुन्या पद्धतीचे व मताचे नको आहेत. अशा प्रकारच्या उपदेशकांचा काळ मार्गेच संपला. अहो, जर सुखाच्या संबधानें विचार केला तर खरें सुख संसाराशिवाय कोठेंच मिळणें नाही. जर

कोठें सुखाचें स्थल असेल तर प्रीतिवंत बायको व लेंकरें व संसाराला पुरेसा पैका, आरोग्य वगैरे उपयुक्त शास्त्रांचें ज्ञान असून जर सर्वांनीं सर्व प्रकारें नीतीनें वागलें तर जें संसार-स्थितींत सुख आहे तसें कोणत्याच स्थितींत नाही. तेव्हां जो कोणी संसारांत सुख मानितो व संसार करितो तो मूर्ख नव्हे, तर लबाड्या, लुच्चेगिन्या, दगलबाजा वगैरे प्रकार संसारांत करावे लागतातच, त्या शिवाय संसार चालणार नाही असें जो समजतो व वागतो तो “मूर्खामाजी परम मूर्ख” आहे असें समजावें. आणि शहाण्यांत शहाणा तो की, जो संसारांत राहून सत्य, न्याय, दया, साधत्व, उद्योग, क्षमाशीलता वगैरे सर्व जे कांहीं सद्गुण आहेत ते सोडीत नाही. सारांश सर्व प्रकारें नीतीनें चालतो तो, असें समजावें व आमच्या मुलां मुलांचेही असेच समज व्हावेत ह्यांत सर्वांचें हित आहे व हीच खरी सुधारणा आहे. ह्यावरून कोणा स्त्री पुरुषांची इच्छा ब्रह्मचर्य वृत्तीनें राहण्याची आहे तर त्यांना तसें राहूं नये, अवश्य लग्न केलेंच पाहिजे असें कोणी समजू नये. ब्रह्मचर्याचा जर सदुपयोग होतो आहे तर फारच उत्तम गोष्ट आहे. पण जन सोडून अरण्यवास करण्याची जरूरी नाही हें सांगण्याचें तात्पर्य.

पुस्तक सहावें. उत्तररामचरित्रांतील.

राम आणि सीता यांचा अरण्यांतील चरित्रें चित्ररूपानें कोणी लिहिलीं होती तीं पाहून एकमेकांस ह्मणतात. सीता—प्राणनाथा, ह्या स्थळाचें स्मरण तुझाला आहेना? राम—सखे, मी कसा विसरेन बरें? ह्या ठिकाणीं असें घडलें:-

श्लोक. मालिनीवृत्त.

अलसकुलित मार्गी चालतां श्रांत झालीं ॥

दृढतर परिरंभा देउनी सांवरलीं ॥

मृदुल कमल तंतूतुल्य होतां त्वदंगें ॥

पडुनि हृदयि माझ्या घेतली झोंप संगें ॥

ह्मणजे आळसानें लुले झालेले, वाटेंत चालतां चालतां थकलेले आणि बळकट आलिंगन देऊन सांवरलेले असे तुझे अवयव मऊ कमलाच्या देंठासारखे झाले होते, तेव्हां हे साते, तूं माझ्या हृदयावर पडून संगें झोंप घेतलीस.

सीता.—होय, माझी अशी अवस्था झाली होती खरी.

राम.—आणखी-येथें असं घडलें कां;—

दिंड्या.

एक दिवशीं आपण एका शयनीं ॥ एकमेकांसी करीं आलिंगोनी ॥ १ ॥

कांहीं बांहीं बोलतां मंद वचनीं ॥ अंगि उठले रोमांच थरारोनी ॥ १ ॥

एकमेकांसी लावुनियां अंगा ॥ गाल गालांशीं भुजा भुजा संग ॥

काढितांही गोष्टिच्या प्रसंगा ॥ मनीं नाहीं आणिलें क्रमभंगा ॥ २ ॥

असें होतां आनंद उभयतांते ॥ रात्र सरली बोलतां तोलतां ते ॥

नाहिं झाले ठावेंकें आवणानें ॥ काय आठवतें सांग सखे तूतें ॥ ३ ॥

ह्मणजे, आपण एके दिवशीं एका अंथरुणावर एकमेकांला कंवाटाळून अथवा पोटाशीं धरून इकडच्या तिकडच्या गोष्टी हळू हळू बोलत असतां अंगावर रोमांच थरारोन उठले. आणि आपण एकमेकांच्या अंगाला अंग लावून व तसेंच गालांशीं गाल लावून आणि हातांत हात घालून, कांहीं गो-

घी बोलत असतां असंगतीविषयीं आपण मनांत कांहीं एक आणिलें नाहीं. अशा प्रकारचे आपणां दोघांमध्ये आनंद होत असतां, बोलण्यांत व एकमेकांच्या अंगावर तोलण्यांत लक्षणजे उडण्या बागडण्यांत रात्र संपून गेली, ती माहित सृद्धां झाली नाहीं; सखे, सीते सांग, हें तुला आठवतें काय ?

पाहा, आतां हे प्रिय श्रोते जनहो, ह्या नवरा बायकांनीं आपल्या खोलींत व पलंगावर केलेल्या गुप्त प्रकारांचा, आपल्या मुलांमुलींच्या शाळेंत प्रवेश व्हावा ही गोष्ट अति शोचनीय नव्हे काय ? हाय, हाय !! आमच्या देशांतील अनेक सुधारलेले लोक, आमच्या लोकांतील बालविवाहामुळे हळू हळूताहेत व आमच्या दयाळू सरकारासही ह्या आमच्या देशांतील बालविवाहाच्या अति शोचनीय स्थितीबद्दल फार वाईट वाटतें व सर लेपेल ग्रिफिन सारखे सुधारणुकेच्छु साहेब लोक बालविवाह बंद व्हावा अशाबद्दल सरकारानें कायदा करावा असें सूचवित हेत, बालविवाहनिषेधक मंडळ्या विद्वज्जन स्थापन करिताहेत, धर्मशास्त्रांतल्या व विशेषें करून सायन्सचें जें शास्त्रीय ज्ञान त्या ज्ञानरीत्या बालविवाह अयोग्य होय, असं सुधारणुकेच्छु जन प्रतिपादिताहेत, हिंदुस्थान देशांतील प्रजा ह्या बालविवाहाच्या योगान दिवसानुदिवस आधिकाधिक दुर्बळ होत चालली आहे अशाबद्दल जिकडे तिकडे हाकाहाक होत आहे व दुःखाचे सुस्कार निघत आहेत. सारांश, एतद्देशीय व इंग्रजी वर्तमानपत्रकर्ते, एतद्देशीय व परदेशीय लोक, राजा व प्रजा, सारांश

सर्व जन बालविवाह मोटा नाशकारक व सर्व प्रकारं अयोग्य आहे अशाबद्दल उद्धार काढिताहेत, प्रतिपादिताहेत आणि अशानें विद्वान प्रजेचेच नव्हत तर अनेक अविद्वान प्रजेचेही, केवळ पुरुषांचेच नव्हत तर अनेक स्त्रियांचेही विचार बालविवाह विरुद्ध पडत आहेत, असें असतां आपल्या मुलांमुलींच्या शिक्षणार्थ जीं सरकाराकडून पुस्तकें नेमलां आहेत त्यांत, नवराबायकोचें पलंगावरील आलिंगन ह्मणजे त्यांचें एकमेकांस मिठी मारणें, बायकोचें नवऱ्याच्या उरावर पडून झोंप घेणें, नवराबायकोनीं एकमेकांला पोटाशीं धरून निजणें, व हळू हळू कुजबुजत गोष्टी बोलणें, एकमेकांच्या गालाला गाल, भुजांला भुजा यांचा लगट करून नवराबायकोचें निजणें, तसेंच नवरा बायकोच्या एकांतांत बोलायाच्या गोष्टी एकमेकांशीं बोलणें, व त्या नवरा बायकोचें एकमेकांच्या अंगावर तोलणें, हे प्रकार—हे कामोद्दीपक—हे बुद्धिभ्रामक—हे विषयाची गोडी लावणारे प्रकार असणें हे फार भयंकर काम आहे. तर हे भयंकर व घातक प्रकार ह्या आमच्या सरकारी पुस्तकांत असावेत व एवढीं वर्षे ते निमटपणें चालावेत ही मोठी सखेदाश्चर्याची गोष्ट आहे यांत किमपिहि संदेह नाही. हा प्रकार जर आपले दयाळू व आमची सुधारणा करणारे व सर्वोपरी आमचे हितेच्छु सरकारास कळेल तर ह्या गोष्टींचा बंदोबस्त होईल हें खचित आहे. अहो, अनंगरंग ह्मणून एक पुस्तक आहे तें लज्जाप्रद आहे असें ह्मणून तें विकणाऱ्यांस सरकार

सजा करितें आणि अशा लज्जाप्रद पुस्तकांचा विक्रय केल्या-
बद्दल शिक्षा असावी हें योग्यच आहे. पण मी असें विचा-
रितों कीं, त्यांत व ह्या वरील वर्णिलेल्या लज्जाप्रद प्रकारांत
कितीसें अंतर आहे बरें? जर त्या पुस्तकांत लज्जाप्रद प्रकार
आहेत याकरितां सरकार आपल्या प्रजेपासून तें दूर ठेवितें
तर मग तशाच कांहीं प्रकारच्या लज्जाप्रद कविता मुलां
मुलींपासून कितीवरें अवश्यमेव दूर ठेविल्या पाहिजेत? बाल-
विवाहवाद्यांची एक कोटो अर्शा आहे कीं, हिंदुस्थान देशा-
ची ह्या उष्ण असल्या कारणानें येथील मुलां मुलीला
कामोत्पत्ति लवकर होते ल्हाणून त्यांचा विवाह लवकर
केला पाहिजे, नाहीतर तीं बिघडतील. ह्या कोटोबद्दल मी
असें ल्हाणतों कीं, हीं जर कांहा सत्यांश असेल तर तो
फारच थोडा आहे. ह्या देशांतोळ उष्ण हवेनें अल्प-
वयीं कामोत्पत्ति व दुर्गुणाकडे प्रवृत्ति जर कांहीं होत
असेल तर ती थोडी पण सरकारी पुस्तकांतोळ ह्या अशा
कामज्वरोत्पत्ति करणाऱ्या कवितांच्या उष्णतेनें त्या गो-
ष्टींस फारच सहाय्य होण्याचा संभव आहे ह्यांत कांहीं
संशय नाही. मला दुसरें असें वाटतें कीं जोपर्यंत आमच्या
शाळांतील पुस्तकांत असल्या कविता आहेत तोपर्यंत बाल-
विवाहाचा मोड करण्यास प्रयत्न करणें केवळ अरिष्टकारक
होणार आहे यांत काय नवल!! तर हे सद्गृहस्थहो, आ-
पल्या देशाच्या कल्याणाला, योग्यवेळेपर्यंत मुलांमुलींचें ब्र-
ह्मचर्य अत्यावश्यकतेचें आहे आणि ल्हाणूनच ह्याकडे मार्गें व-

णिल्याप्रमाणें सर्वांचें लक्ष लागलें आहे. तर आपल्या देशाच्या कल्याणेच्छु जनाचे सदुद्देश सिद्धीस जावेत व त्यांच्या ह्या सदुद्देशाचा विपरीत परिणाम होऊं नथे झणून हे सद्गृहस्थहो, ह्या अयोग्य प्रकारच्या कविता आमच्या सरकारी शाळांतील पुस्तकांतून नष्ट करून टाकण्यास कायावाचा मनें करून प्रयत्न करावे, हें प्रत्येक आपल्या देशाचें, आपल्या मुलांबाळांचें व आपलें स्वतःचें कल्याण इच्छिणाराचें कर्तव्यकर्म आहे. अहो आपण सुज्ञ, विचारशील व दूरदृष्टी आहांत. आपणांला सर्व कळतच आहे. मी आपणांस विशेष सांगावें असें कांहीं नाहीं. आतां हें असें सर्व वर्णन करण्यांत व झणण्यांत मी कोणाच्या धर्मसंबंधीं बाबतींत विरुद्ध बोलतो किंवा ह्या कविता हिंदु धर्माच्या संबधानें आहेत झणून मी त्यांच्या विरुद्ध बोलतो असें नव्हे. त्यांच्या विश्वासानें किंवा भावानें जें खरें व बरें असें मानून घेतलें आहे त्याबद्दल त्यांला वाईट वाटावें अशी माझी बिलकूल इच्छा नाहीं. अहो, ह्या कविता तर शाईनें लिहिल्या आहेत; पण हव्या असल्यास त्यांनीं सुवर्णाच्या अक्षरांनीं त्या लिहून आपल्या जिवापलीकडे बाळगून ठेवाव्या किंवा त्यांच्या तावजा करून आपल्या दंडास व गळ्यास बांधाव्या, त्याजबद्दल आमचें कांहीं झणणें नाहीं. आमचें झणणें एवढेंच आहे कीं, सरकारी शाळांतून चालणाऱ्या पुस्तकांत हे असले प्रकार नसावेत.

मेघदूत काठ्य. साक्या.

कोणी एक यक्ष आपल्या स्त्रिशी लंपट होऊन विषय सुखाच्या क्रीडा करण्यांत निमग्न झाला आणि त्याचा धनी जो कुबेर त्याच्या कामाची त्यानें हयगई केली. त्यामुळे कुबेरानें रागावून एक वर्षपर्यंत त्याचा व त्याच्या बायकोचा वियोग होण्याची त्यास शिक्षा केली. त्याप्रमाणें रामगिरी नामक डोंगरावर तो यक्ष राहिला. ह्या शिक्षेचे कांहीं महिने मीठ्या कष्टानें लोटल्यावर पावसाळ्यांत तो यक्ष एके दिवशीं वनांत फिरत असतां स्त्रीविरहाच्या संबंधानें त्याच्या मनांत मोठें दुःख झालें. आणि आपल्या बायकोकडे कोणी दूत ह्मणजे जासूद पाठवावा अशी कल्पना त्याचे मनांत आली व कोणी दूत शोधण्याचा विचार करूं लागला, इतक्यांत डोंगराच्या शिखरावर त्याचें सहज लक्ष गेलें. आणि तेथें एक ढग त्याच्या दृष्टीस पडला. स्त्रीच्या वियोगानें तो यक्ष वेडा झाल्यामुळे त्या ढगास मनुष्य समजून त्याच्याबरोबर यक्षानें आपल्या प्रियेस निरोप पाठवायाचा बेत केला आणि अशा उद्देशानें तो जें जें कांहीं ह्या मेघास ह्मणाला तें ह्मणणें ह्या काव्यामध्ये घेतलें आहे. विषय-लंपटपणानें वेडावलेला जो यक्ष त्याच्या त्या कामिष्टपणाचीं ह्मणणीं आमच्या मुलांमुलींला कशीं अवश्य कळण्याजोगती आहेत किंवा आमच्या सरकारी पुस्तकांतून गाळण्याजोगती आहेत हें ह्या काव्याच्या कांहीं वेंच्यावरूनच चांगलें सिद्ध होईल. प्रत्येक साकीबद्दल स्पष्टीकरण करण्याचें प्र-

योजन नाही. आतां काव्यास आरंभ करूं. मेघानें कोणत्या मार्गानें जावें ह्याबद्दल यक्ष सांगत आहे कीं:—

“ अलका नामक त्या यक्षपुरी वरून मार्ग तव जाई ॥

वसे प्रिया मम तेथें. तिजला निरोप माझा नेई ॥ १८ ॥

जातां जातां वाटेंत काय घडेल तें पुढें सांगतो आहे:—

“ पांडुर वदना वरून सारून मार्गें केस करानें ॥

पथिक कामिनी गगनीं तुजला देखतिल प्रेमानें ॥ १९ ॥

आतां वर्षाकाळ पातला, पति येतील गृहातें ॥

ऐशा आश्यासतील पूर्वाऽनुभवे त्या स्वप्नानें ॥ २० ॥ ”

ह्मणजे यक्ष ह्मणतो आहे कीं, हे मेघा तूं जातां जातां तुला असें आढळेल कीं, तूं जात असतां प्रवासी जनांच्या स्त्रिया आपल्या गोऱ्या तोंडावरून आपल्या हातानें. आपले केंस मागें सारून वर आकाशांत तुला प्रेमानें पहातील. कारण त्यांना असें वाटेल कीं, आतां पावसाळा आला तेव्हां आतां आमचे पति घरीं येतील आणि त्यांच्या पूर्वाऽच्या अनुभवावरून पति आतां येतीलच अशाबद्दल त्यांच्या स्वतःच्या मनाची खात्री होईल. पुढें यक्ष ह्मणतो कीं, होय बरोबरच आहे, कारण;—

“ कोण सोडूनी समर्थी ऐशा दयिता दूर घसेल ॥

मत्सम परवश दुजा अभागी जर भुवनांत नसेल ॥ २१ ॥ ”

अर्थ:—जर माझ्यासारखा कोणी दुर्दैवी जगांत नसेल तर अशा समर्थी ह्मणजे पावसाळ्यांत आपल्या बायकांला सोडून कोणी पति राहिल काय? केवढी कामिष्ठ कल्पना

ही !! तिजबद्दल मला सांगण्याचें प्रयोजन नाहीं. श्रोते-
जनांनीं आपापल्या ठायीं कल्पना करावी ह्मणजे झालें.
पुढें; त्या भेधानें यक्षाच्या बायकोला कशी ओळखावी अ-
शाबद्दल तो तिच्याविषयीं खुणाखाणा सांगतो आहे. तो
ह्मणतो तिचें अंग, रंग व दांत कसे तर;—

“ अंग जिचेचें पातळ, रंगहि चंपक फुलासमान ॥

दंत पंक्ति कीं कुंद कळया परि दिसते विराजमान ॥ ६३ ॥ ”

आणखी ओंठ व गाल कसे तर;—

“ जेंवि तोंडलें पिकलें तेंवी ओंठ खालचा लाल ॥

विहें असती शुभ्र जाहले जीचे नाजुक गाल ॥ ६४ ॥ ”

तिचे डोळे कसे, तर ह्मणतो कीं;—

“ विशाळ चंचळ काळे डोळे जे का विलास खाणी ॥

मनांत दुरती हरिण बालकें बघुनि जयांचें पाणी ॥ ६५ ॥ ”

एवढ्या ह्या वर्णनावरून भेध, आपल्या (यक्षाच्या)
बायकोला ओळखील असें न वाटल्यावरून भेधानें तिला
पक्केपणीं ओळखावें ह्मणून तिची कंबर व स्तन कशी आहेत
ह्यांचें तो वर्णन करितो, तें असें कीं;—

“ कंबर बारिक असे, उरावरी कुचही लकुचाकार ॥

जेंवि शोभती कनकलतेला पुष्प गुच्छ सुकुमार ॥ ६६ ॥ ”

ह्मणजे यक्ष ह्मणतो कीं, माझ्या बायकोची कंबर
बारीक असून तिच्या उरावर स्तन कसे आहेत तर लिंबाच्या
आकाराचे वाढोळे; आणि जसे सोन्याच्या वेलीला सुकुमार

फुलांचे झुबके शोभतात तसेच हिचे स्तन हिला शोभतात.

पुढे, तिचें चालणें मद्मस्त हत्ती प्रमाणें असून तिच्या शरीराच्या बांधणींत कोठेंच कांहीं कमतरता नाहीं. सारांश ती रूपानें एवढी पूर्ण आहे कीं, ब्रह्मदेवाच्या हातून दुसरी इच्या एवढी रूपवती स्त्री उत्पन्न झालीच नाहीं ! एवढ्या सर्व खुणाखाणा सांगून तो यक्ष मेघदूतास ह्मणतो कीं;—

“ खुणांवरुनि या घना ओळखीं वा अपुल्या वहिनीला ॥

मुख्य सहावा प्राणचि आहे जी या मम शरिराला ॥ ६८ ॥ ”

वः एखादी स्त्री ओळखण्याच्या ह्या खुणा काय ? आणि त्यांत स्वतः नवरा आपल्या स्त्रीच्या खुणा स्तनांच्या आकारासहित सांगतो. काय सांगावें ! कामवासनेची हद्दच झाली. बरोबर ह्मटलें आहे कीं “ कामातुराणां न भयं न लज्जा. ” तेव्हां पाहा ह्या प्रकारचें, कामवासनेनें निर्लज्ज झालेल्या व वेडावून गेलेल्या यक्षाच्या स्त्रियेच्या देहाचें वर्णन आणि तेंही निर्लज्जपणानें, अति मोहक रीतीनें व मधुर साकी छंदांत वर्णिलें आमच्या मुलांमुलींस कशा करितां शिकवावें बरें ? पुढें, तिला तूं कशी काय करितांना पाहशील असें सांगतांना, तो ह्मणतो कीं, माझी बायको माझ्या बद्दल चिंता करित तळहातावर गाल टेंकून बसली असतां, जसा अमर कमळावर बसलेला शोभतो त्याप्रमाणेंच तिचे कुरळ केश तिच्या तोंडावर शोभत असतील; कदाचित् तिला देवाची पुजा करित असतां किंवा माझा चेहेरा मनांत आणून तो कागदावर काढतांना तूं तिला पाहशील. कदाचित्:—

“ असेल अथवा पिंज-यापाशा उभी पुसत मैनेला ॥
कांगे आठवतो तुजला तो प्राणसखा रंगेला ॥ ७२ ॥ ”

एवढी ती माझ्या वियोगानें वेडी झाली असेल कीं;
कोणी मनुष्य माझ्याविषयीं बोलायला नाहीं ह्मणून मैनेशां
तरी बोलत असेल कीं मैने “ तुजला तो प्राणसखा रंगेला ”
आठवतो कायग ? पुढें तो दुःख दर्शवून सांगतो कीं;—

“ गृहकृत्याच्या योगें लोटिल कशी तरी दिवसास ॥
परि रात्रीं मम विरह तिथेला देइल बहु आयास ॥ ७४ ॥ ”

दिवस जो आहे तो कामकाजांत कशी तरी ती घाल-
वील, पण रात्रीं कामोत्पत्ति होऊन तिला त्यामुळें मोठा त्रास
होईल ह्मणून तो ह्मणतो कीं, तिला असे त्रास होऊं नयेत
ह्मणून माझा निरोप कळविण्याकरितां मध्य रात्रीं जावें,
आणि तूं ज्यावेळीं जाशील त्यावेळीं:—

“ देखशील तूं तिला तेधवां भुईवरी निजलीला ॥
करीत तळमळ गाळित अश्रु आठवुनी मम लीला ॥ ७५ ॥ ”
सन्निध असतां मी पूर्वीं जी क्षणा प्रमाणें गेली ॥
आनंदाच्या भरांत करुनी परोपरीच्या केली ॥ ७७ ॥
युगाहुनीही मोटी आतां तीच रात्र होईल ॥
कशी बापुडी दुःख असें हें न कळे मज साहील ॥ ७८ ॥

ह्मणजे तूं मध्यरात्रीं गेल्यावर ती तुझ्या कशी दृष्टीस
पडेल तर, ती जमिनीवर निजली आहे व तळमळ करीत
आहे आणि माझी लीला आठवून अश्रु गाळीत आहे. पाहा,
मी तिच्याजवळ असतां आर्हा नाना तऱ्हेच्या क्रीडा करून

आनंदाच्या भरांत जी रात्र क्षणाप्रमाणें जात असे, तीच रात्र तिला आतां एका युगाहून देखील मागी होऊन जाईल, तेव्हां ती विचारी हें दुःख कसें सोशील न कळे. असा ह्या वरील तीन साक्यांचा अगदीं स्पष्ट अर्थ आहे. तेव्हां नवऱ्यानें आपल्या बायको बरोबर मागे साऱ्या रात्रभर कसकशा मौजा मारिल्या त्याविषयीच्या वर्णनाबद्दल कवीनें आपल्या कल्पनेची शिकस्त करून कामोद्दीपक केलेलें जें काव्य तें वाचकांस हवें तेवढें कदाचित् गोड, मार्मिक व रसिक वाटो, पण त्यांतील प्रकार मुलांमुलीला शाब्दांत शिकविणें हें अगदा प्रशस्त नाहीं. पुढें यक्ष आपल्या बायकोला निरोप सांगायला मेघास सांगतो कीं, “ तुझा पति रामगिरीवर आहे, व तूं सुखरूप आहेसना असें त्याने तुला पुसलें आहे. ” दुसरें—

“ वाळून गेला असे फार तो, तूंही रुश झालीस ॥
 विरहज्वर भाजितो तयातें, तूं ह तशी जळतीस ॥८७॥
 जसें तयाच्या तसें तुझ्याही न खळे जळ डोळ्यांचें ॥
 तुझां उभयतां उत्कंठेचें दुःखहि समान राचें ॥८८॥
 अशीं सर्वथा समदुःखा तूं प्राणसखी तुज गे तो ॥
 दूरस्थहि मम सखा मनेची सुदृढालिंगन देतो ॥ ८९॥
 रू.प्रीं पाहुनि तुजला रुखये प्रेम कवळायास ॥
 धट उरीं मी लांबवितां गे आकाशांत करांस ॥९०॥
 जरि होतसे तुझ्या वियोगें मजला दुःख अपार ॥
 धीर धरितसें पुढिल सुराचा चित्तीं करुनि विचार ॥९१॥
 सखे शहाणी अससी यास्तव विवेक करुनी तूंही ॥
 अपुल्या आश्वासिनील त्दया नानाविध हेतूंही ॥ ९२ ॥

कार्तिक मासीं शाप संपतो माझा तुज हें ठावें ॥

चार मास हे मिटूनि डांळे कैसे तरि कंठाचे ॥९३॥

नंतर सखये यथेच्छ पुरवूं मनिचें सर्वहि कोड ॥

करुनि विलासां, पूर्व वियोगें होतिल जे अति गोड ॥९४॥

आतां हे श्रोते जन हो, कामवासनेच्या लाळ घोंटणी-
चो व तिजवरून कामेच्छेची गोडी उत्पन्न करणाऱ्या प्रकारां
विषयींची कमालच झाली. कामज्वराचें भाजणें, मनामध्ये
दृढालिंगन देणें, स्वमामध्यें स्त्रिला पाहून तिला आपल्या उ-
राशीं घट्ट प्रेमानें कवटळण्यास हात पुढें करणें, नवराबाय-
कोची परस्पर भेटण्याविषयींची उत्कंठा, पतीची भेट पुढें होई-
ल त्या वेळीं सर्व मनोरथ पूर्ण होतील अशाबद्दल लाळ घों-
टीत, व नाना प्रकारें विषयसुखाच्या कल्पना मनांत आणून
काळ क्रमणें व चातका प्रमाणें त्या वेळेची वाट पाहणें, नंतर
मग भेटी अंतीं नवरा बायको हीं, नानाप्रकारचे विलास करून
परस्परांच्या मनांतले सर्व कोड यथेच्छ पुरविण्याविषयीं
आश्वासन देणें व पुरविणें वगैरे गोष्टी समजण्यासाठीं आम-
च्या ह्या देशांतील मुलां मुलींचें किती अडलें आहे व ते सर्व
प्रकार कळणें हें केवढें अत्यावश्यकतेचें आहे तें, हे मम प्रिय
बंधु हो, आपण विचार करा, आणि आपल्या लेकरांस काम-
ज्वराविषयींच्या कल्पनेच्या जळत्या भर्तातून मुक्त करा कीं,
जेणेंकरून त्यांचीं मनें विस्खलीत न होतां स्थिर, शांत व शुद्ध
होत्सातीं तुमच्या बालविवाह निषेधाच्या स्तुत्य प्रयत्नास भू-
षणार्ह होतील असें करा. पुढच्या होणाऱ्या प्रजेच्या कल्या-

णार्थ आह्मीं रयतेनें व सरकारानें झटलें पाहिजे. सरकार तर तसें झटतें व झटण्यास तयार आहे. पण कोठें कांहीं दोष असेल तर आपण तो दाखविणें हें आपलें कर्तव्यकर्म आहे. असो, येथपर्यंत मराठी सहा व आंग्लोव्हरन्याक्युलर दोन इयत्तेतील आपला विषय संपला. आतां आंग्लोव्हरन्याक्युलरच्या तिसऱ्या इयत्तेतील नलोपाख्यानांतील कविता मात्र उरल्या त्यांतील अगदीं थोड्याशा कवितांबद्दल विचार करून हें आपलें व्याख्यान पुरें करूं.

नलदमयंतिस्वयंवराख्यान.

प्राचीन काळीं निषध देशांत वीरसेनाचा मुलगा नळ नामें राजा होऊन गेला त्याचें, विदर्भ देशाचा भीमनामें राजा राज्य करीत होता, त्याला दमयंती नांवाची मोठी लावण्य संपन्न मुलगी होती तिच्याबरोबर स्वयंवर झालें त्याबद्दलची कथा ह्या काव्यांत आहे.

विदर्भ देशच्या भीमक राजाची कन्या जी दमयंती ती तारुण्यामध्ये आल्यावर एके दिवशीं आपल्या बापाजवळ बसली असतां, नळ राजाच्या निषधदेशांतून, याचना करण्यास्तव कांहीं ब्राह्मण भीमराजाकडे आले, त्या ब्राह्मणांनीं ह्या भीमराजास आशीर्वाद केला तो असाः—

श्लोक.

“ द्वारिं श्लोत गजसंघ हिंसोत वाजी ॥
शाजी तुला सकल लोक असोत राजी ॥

सोमाभिरामवदना सदनांत रंगी ॥

क्रीडा करो तुजसवें ललना पलंगी ॥ १२ ॥”

ह्याचा अर्थ असा की, तुझ्या दारार्शी हत्तीचे समुदाय झुलोट व घोडे हिंसोत. ह्मणजे हत्ती व घोडे हे नेहमी तुझ्याजवळ पुष्कळ असोत. आणखी, हे शूरा, तुला सर्व लोक खुषी असोत, आणि चंद्रासारखें रमविणारें आहे मुख जीचें, अशी स्त्री तुझ्या घरांत तुजबरोबर पलंगावर क्रीडा करो. खरेंच सांगा, हा आशीर्वाद करण्याचा कोणता प्रकार बरें ? ह्यावरून याचक व राजा या उभयतांची योग्यता चांगली दिसून येते, आणि त्यांत उपवर दमयंती मुलगी बापाजवळच बसली असतांही हा एवढा निर्लज्ज प्रकार ! मोठें सखेदाश्चर्य !! हा ब्राह्मणाचा राजास आशीर्वाद झाल्यावर, राजानें त्यांस तुम्ही कोठून आलां वगैरे विचारून मग नळराजाविषयीं विचारपूस केली, त्यावरून त्यांनीं नळराजा विवेकी, जनांचें पालन कर्ता, सुबुद्ध, धैर्यवान, सूर्यासारखा तेजस्वी, गंभीर, नवरसांमध्ये जसा शृंगार रस मुख्य तसा तो ज्ञाते लोकांत पाहिला वगैरे प्रकारें नळराजाचे गुण भीमराजाजवळ वर्णिले त्यावरून:—

दिंडी.

“ भीमकी ते मोहिली गुप्तरूपें ॥ मनीं लाविलला बेध कुसुमचापें ॥

असो गौरविले विप्र तिच्या दापें ॥ धनें वरुनें त्यां दीधलीं अमूपें ॥ २१ ॥”

ह्मणजे हें सर्व त्या ब्राह्मणांचें भाषण ऐकून ती दम-

यंती नळराजाविषयीं गुप्त रूपानें मोहित झाली, व तिच्या मनाला मदनांनं टोंचणीं लाविली, ह्मणजे तिला काम उत्पन्न होऊन त्रास होऊं लागला. हा दोन ओळींचा अर्थ झाला. पुढें कवि ह्मणतो कीं, बरें आतां हें असो. मग तिच्या बापानें ह्या ब्राह्मणांस पुष्कळ द्रव्य व वस्त्रें देऊन मार्गस्थ केलें. हा प्रकार कसा प्रशस्त आहे आणि विशेषें करून शाळांतील विद्यार्थ्यांस किती आवश्यकतेचा आहे हें, “मदनांनं टोंचणी लाविली” वगैरें प्रकारांवरून उघड होतें.

पुढें, भीमराजाकडे जे ब्राह्मण आले होते त्यांनीं दमयंतीचें सौंदर्य पाहून ते मोठे चकित झाले, आणि दमयंती विषयीं सर्व हकिकत नळराजास जाऊन सांगितली. ती ऐकतांच त्याला दमयंतीविषयीं अतिशय इच्छा उत्पन्न होऊन तिच्या विरहानें तो झुरत चालला. रात्रंदिवस त्याला चैन पडेना अशी त्याची अवस्था झाली. एके दिवशीं तो नगराबाहेर फिरावयास गेला तेथें एका बागेत तळें होतें त्या तळ्यांत राजहंस पोहत असून एक हंस किनाऱ्यावर निजला होता, त्याला राजानें धरिलें, परंतु त्या हंसानें नळाची फारच स्तुति व काकळूत केल्यावरून नळानें त्यास सोडून दिलें. हा नळराजाचा उपकार स्मरून तो हंस पुन्हा कांहीं वेळानें नळाकडे आला आणि ह्मणाला कीं, “तूं ज्या स्त्रियेच्या विरहानें झुरत आहेस ती दमयंती मी तुला बायको करून देतो.” असें ह्मणून तो हंस तिच्या सौंदर्याचें वर्णन करून नळराजास सांगतो. प्रथम तो तिचें मुख कसें तें सांगत आहे:—

श्लोक.

(वसंततिलका.)

“ राया तिचें मुख सुधाकर या ह्याला ॥

नाहींच बेगळिक हें गमते मनाला ॥

संपूर्ण नित्य असता नसता कलंकी ॥

हा चंद्र हें मुख असें मग कोण शंकी ॥६७॥ ”

ह्याणजे राजहंस ह्याणतो, हे राजा, मला असें वाटते कीं, तिचें मुख व चंद्र यांत भेदच नाही. एवढें मात्र कीं, चंद्र जर नेहमी पूर्ण असता व त्याला डाग नसता, तर हें मुख आहे किंवा हा चंद्र आहे अशी शंका कोणासही आली नसती. अर्थात् चंद्र तिच्या पेक्षां सौंदर्यांत कमी होय. असो; ह्याजबद्दल आपणांला कांहीं ह्याणणें नाही. पुढें, राजहंस दमयंतीचें नाक व ओंठ यांचें वर्णन करितो:—

“ चांपेकळी गरिसही सरळत्व नाकीं ॥

जीचा धरी अधर विद्रुमभावना कीं ॥

भासे मनांत मज विद्रुफल भ्रमानें ॥

कीं सत्य चंचुपुट ओढविलें शुकानें ” ॥६८॥

अर्थ:— तिचें नाक चांप्याचे कळपेक्षांही सरळ आहे, व तिचा खालचा ओंठ पोंदळ्याप्रमाणे लाल आहे. जणू खालचा ओंठ हें तोंडलेंच आहे असें समजून, तिचें नाक हीच पोपटाची चोंच असून ती त्यानें तें ताडलें घेण्याकरितां पुढें केली आहे कीं काय असें मला वाटते.—पुढें विचाऱ्या दमयंतीच्या स्तनां विषयीं वर्णन आहे.

“ तीं डोंगरीं उपजलीं पिवळीं विशाळें ॥

निंबें तशीं नवघनस्तनचक्रवाळें ॥

त्या पंकजांत मिनला अलि सक तो कीं ॥

जो नीलिमा सुनचनीं सुजना विलोकीं ॥६९॥ ”

तिचीं तीं वाटोळीं व नूतन (नवी कोंवळीं) दाट (टणक) स्तनें हीं डोंगरांतील लिंबाच्या झाडांवर आलेलीं जशीं मोठीं व पिवळीं लिंबें असतात तशीं आहेत. आणखी काय तर, तीं स्तनें हींच कमळें व त्यांवर जो काळेपणा आहे तोच त्यावर तल्लीन झालेल्या भ्रमरा सारखा दिसतो, तो हे सुजनराजा, तूं आपल्या चांगल्या नेत्रांनीं पहा.

हाय, हाय, काय बिचाऱ्या साधवी दमयंतीच्या शरीराचा विचका हा ! आणि सरकारी विद्याखात्यांच्या इयत्तां साठीं कसल्या कवितांची निवड ही !!! अरेरे, हे मायबाप सरकारा, आमच्या प्रियकर मुलांचीं मनें ह्या अशा घाणेरड्या वर्णनांनीं नको हो विटाळवूं.

येथपर्यंत जें दमयंतीच्या स्तनांचें वर्णन केलें तेवढ्यां-मींच तूम न होतां अद्याप पुढें त्यांचेंच वर्णन चाललें आहे, तें हे श्रोते जन हो, आपलें ओशाळलेलें अंतःकरण लावून ऐका.

“ जों जों घनस्तन भरूं अबकाश देतो ॥

तों तों तिचा उरभरीव दिशोनि येतो ॥

जों जों दिसे उर भरीव तयाशिं तों तों ॥

राया उरोजमय रूप असें पहानों ॥७०॥ ”

याचा अर्थ असाकीं, जसजशीं तिचीं घट्ट स्तनें भर-

प्याला अवकाश मिळतो तसतशी तिची छाती भरीव दिसू लागते; आणि जसजशी तिची छाती भरीव दिसू लागते तसतसे, हे राजा, तिचे रूप सर्व रतनमयच आहे की काय असे वाटते. आणखी पुढे:—

“ विस्तीर्ण वर्तुळ उदग्र कठोर भारी ॥

वर्धिष्णु ते स्तन तिच कनकानुकारी ॥

ज्याचे उर्ग उमटतील ठसे तयांचे ॥

बोलों कितो मुरुतसंध सख्या तयाचे ॥७१॥ ”

ह्मणजे, जी स्तने मोठी असून वाटाळी व ज्यांच्या बांड्या पुढे आलेल्या आहेत व ज्या फार घट्ट आणि ज्यांची वाढ संपली नाही, ह्मणजे अद्यापि जी वाढतच आहेत, व जी सोन्यासारखी पिवळी आहेत त्या स्तनांचे ज्या पुरुषाच्या छातीवर ठसे उमटतील ह्मणजे दाबले जातील ह्मणजे जो पुरुष तिला भोगील तो किती पुण्यवान असेल ह्मणून सांगू ?

खरोखरच गृहस्थ हो, हें जें मी आपणांला सांगत आहे त्याजबद्दल माझ्या मनाला फार लाज वाटत आहे, पण ज्याअर्थी मी हा विषयच हातांत घेतला आहे त्याअर्थी आपले काम यथास्थितपणे बजावण्याविषयी प्रयत्न करणे माझे कर्तव्य आहे. त्याला लाजून काय फळ? तथापि लाज वाटते खरी हें आपणांस सांगितल्याशिवाय माझ्याने राहवत नाही. आणि कोणाला लाज वाटणार नाही बरे? पण करावें काय? शरीर विकृतीसाठी जसे औषध घेतले पाहिजे तद्वत् हा गोष्टी आहेत. मी त्या बोलल्या पाहिजेत

व आपण त्या ऐकल्या पाहिजेत. त्या खेरीज ह्या कवितांचें खरें स्वरूप आपल्या लक्षांत येणार नाही. कारण आपण कशाला जातां त्या कविता पाहायला? काय प्रयोजन ? वडिलांस वाटते कीं, मुलें आपलीं शाळेंत शिकताहेत, आणि शाळेंत सर्व योग्य रीतीनेच तजवीज होत असेल, पण “ अंदरकाभेद रामजाने ” हें लक्षणें येथें लागू आहे असें हजारों लोकांच्या स्वर्भी तरी येत असेल काय ? असो, सध्या यथास्थित प्रकार घडून आपल्या श्रमाचें सार्थक्य होईल आणि स्तनांच्या वर्णनाच्या व स्त्रीभोगाच्या गोष्टी यापुढे तरी आमच्या मुलांमुलींच्या सुदैवां शिकण्याचें येणार नाही, अशी आशा आहे. कारण, आपल्या दयाळू सरकारानें एज्युकेशन कमिशन बसविलें आहे व त्यांत विद्वान, नीतिमान, ज्ञानी, अनुभविक, व अनेक प्रकारें योग्य अशा गृहस्थांची नेमणुक केली आहे तेव्हां ज्या आह्मां रयतेच्या कल्याणार्थ अनेक गोष्टींचा विचार होईल त्यांत ह्या आपल्या आजच्या व्याख्यानाच्या विषयाबद्दल विचार झाल्याशिवाय कदापि राहणार नाही. ह्या गोष्टींविषयीं जर आह्मांला एवढी हळहळ वाटते तर त्याच गोष्टींबद्दल त्यांलाहि हळहळ वाटल्याशिवाय राहिल काय ? अशी गोष्ट कदापि संभवत नाही. असो, आतां आणखीं फक्त दोन श्लोकांविषयीं सांगून आपलें व्याख्यान आटोपूं. पुढें राजहंस जो आहे तो दमयंतीच्या नाभीचें वर्णन करीत आहे. तो लक्षणतो;—

- क " नोहेच नाभि तरि काय सुरंग आहे ॥
 ग रोमावळी गमतसे मज शृंगळा हे ॥
 -१ राया असे स्तन तिचे गड घ्यावया तो ॥
 राजा मनोभव उपाय जणो करीतो ॥७२॥ "

हणजे हे राजा, तिची नाभी (हणजे ब्रंबी) ही नाभि नव्हे तर सुरंगच आहे. व नाभीवरचे केंस ही साखळीच आहे तिच्या योगाने मदन हाच कोणी एक राजा तिचे (दमयंतीचे) स्तनरूप किल्ले घेण्याकरितां प्रयत्नच करीत आहे किं काय असें वाटते.

जशी इतर कांहीं कवितांत तशीच हांतदेखील काम वासनेची अगदीं कमाल करून सोडली आहे; बरोबर आहे, कारण, नळराजाला काम उत्पन्न करून त्याच्या मनांत दमयंतीच्या भोगाविषयीं अत्युत्सुकता राजहंसाला भरून द्यायाची आहे तेव्हां तो राजहंस आपली शिकस्त करून आपलें इच्छित कार्य सिद्धीस नेतो आहे आणि त्या हंसानें आपली कामगिरी यथास्थित बजाविली, हणजे नळाच्या अंगांत काम खरोखरच संचारून दिला अशाबद्दल रघुनाथ पंडित कवि हा वाचकांस स्वानुभवाक रीतीनें प्रत्यक्ष प्रमाणानें पटवून देतो आहे ह्यांत कवी आपलें कर्तव्यच करीतो आहे. कारण, जसा त्या राजहंसानें नळांत काम उत्पन्न केला तद्वत् कवीनें वाचकांच्या अंतःकरणांत विचार उत्पन्न केला पाहिजे तरच त्याची कविता खरी व तो कवि खरा, पाहा जर कोणी एका स्थलाचें किंवा कोण्या

एका प्रसंगाचें वर्णन करीत आहे तर तो त्या वर्णनाचे
न श्रोत्यांस किंवा वाचकांस, त्यावेळीं असें हुबेहुब
सवील कीं, आपण ह्या क्षणींच त्या वर्णन विषयस्थ
किंवा त्या प्रसंगां प्रत्यक्ष आहोंत, तरच तो खरा व
करणारा व खरा मानस चित्तारी. तेव्हां पाहा, ज्याणें
आपापल्या कामांत निपुण असावें हें योग्य आहे आणि ते
प्रमाणें हें " नलदमयंतीस्वयंवरोपाख्यान " कर्ता रघुना
पंडित कवि आपल्या कामांत निपुण आहे. ही त्याच्या
कवित्वाच्या व वर्णनशक्तीच्या संबधानें अभिनंदनीय गो
आहे. पण त्याच्या काव्याचा विषय व तत्संबंधीं वर्ण
ह्यांबद्दल पाहूं गेलें असतां आणि विशेषें करून आमचे
सरकारी शाळांत ह्या काव्याची योजना असण्याच्या सं
धानें पाहूं गेलें असतां तें काव्य कवडी माल आहे. पुढें,-

श्लोक. (शार्दूलविक्रीडित.)

" रंभा काय तिच्या पुढें विगतभा रंभा दिसे मेनका ॥

जंभारातिनितंविनी परि तदाहंभाव ते हीनका ॥

कुंभाकार कुचा महावरवधू संभावनागाहिनी ॥

रंभा दंभ जया समोरुसरलस्तंभा मनोमोहिनी ॥ ७५ ॥ "

राजहंस, नळराजास दमयंतीच्या लावण्याविषयीं अ
णखी असें लक्षणतो कीं, हे राजा फारतर काय पण, मेनका
नांवाची अप्सरा, जिला, विश्वामित्रास मोहित करून त्याचे
पातकांत पाडून त्याचा तपोभंग करण्यास प्रत्यक्ष इंद्रा
सृर्गावरून पाठविलें व जिनें आपल्या मधुर नृत्याच्या

